†ΣΠ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

Τόσο ἡ ἔννοια τοῦ «Ἑλληνικοῦ ἔθνους» ὅσο καὶ ἡ δημιουργία «Ἑλληνικοῦ κράτους» βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς Εὐρώπης ποὺ εἶχαν δημιουργήσει καινούργιες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ θρησκεία (Γερμανία - Προτεσταντισμός), τὴν οἰκονομία (Ἀγγλία - Πουριτανισμὸς) καὶ τὸ κράτος (Γαλλία - Φιλελευθερισμός). Ἰδιαίτερα ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 συνδέεται ἰδεολογικὰ μὲ τὸ διαφωτιστικὸ κίνημα ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ Γαλλία, ὅταν τὰ σημαντικὰ γεγονότα τῆς ζωῆς ἄρχισαν μὲ τὴ διάδοση καὶ τὴν πρακτικὴ ἀξιοποίηση τῆς ἐπιστήμης νὰ συμβαίνουν *στὶς πόλεις* καὶ ὄχι στοὺς ἀγρούς, γύρω ἀπὸ τοὺς πύργους καὶ τὰ μοναστήρια. Οἱ ἀστοὶ ὅμως ποὺ ἀναθεωροῦσαν τὶς παλιὲς δὲν κατόρθωσαν ἀμέσως νὰ ἐπισημοποιήσουν τὶς καινούργιες ἐμπειρίες, μιὰ καὶ τὸ κράτος βασιζόταν ἐπίμονα στὶς φεουδαρχικές του δομές, ὅπως εἶχαν κατοχυρωθεῖ ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία. Γι' αὐτὸ οἱ πρωτοπόροι ἀνάμεσά τους θὰ ἐπικαλεστοῦν πανανθρώπινα δικαιώματα ἐναντίον τῆς γαιοκτητικῆς πλεονεξίας καὶ παράλληλα τὴ λογικὴ ἐναντίον τῆς δεισιδαιμονίας. Ἔτσι ὅμως θὰ συσπειρώσουν γύρω τους ὅλους τοὺς ἀδικούμενους καὶ μὲ ὅπλο τὴν ἀλήθεια θὰ ζητήσουν ὅ,τι τοὺς ἀνῆκε. Ὁ Διαφωτισμὸς ἤχησε στὴν Εὐρώπη σὰν ἐγερτήριο σάλπισμα γιὰ τὴ *λαϊκὴ συνείδηση*. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς κρατικῆς καὶ θρησκευτικῆς κηδεμονίας τὰ δυτικὰ ἔθνη κατάλαβαν τὴν ὀντότητά τους καὶ μάλιστα πὼς ἔπρεπε νὰ βασιστοῦν στὴ γνώση γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματική τους ἀπελευθέρωση. Τὸ 18ο αἰώνα ἡ ἔννοια τοῦ «λαοῦ» σχετίζεται γι' αὐτὸ τὸ λόγο μὲ τὴ μόρφωση, ποὺ ἑνώνει τοὺς ὑπόδουλους γιὰ τὴν ἀποτίναξη τῆς τυραννίας. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διανοητικὴ κατεύθυνση τοῦ κινήματος ἦταν ἑπόμενο νὰ ὁδηγήσει στὸν ἱστορικὸ χῶρο ποὺ ἔδινε τὰ παραδείγματα γιὰ τὴ συνάρτηση τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τοῦ πολιτεύματος. Ἦταν ἄλλωστε γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση πὼς ἡ ἀντικειμενικὴ σκέψη καὶ ἡ δημοκρατία καθόρισαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ ζωὴ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Μεταγενέστεροι Βυζαντινοί, ποὺ γνώριζαν τὶ γινόταν στὰ Εὐρωπαϊκὰ κέντρα τοῦ πνεύματος, ἔνιωσαν ἀπὸ τότε τὴν ὑποχρέωση νὰ ξυπνήσουν τοὺς συμπατριῶτες τους, γιὰ νὰ δημιουργήσουν ξανὰ ὅ,τι θαύμαζε ἡ μορφωμένη Δύση. Τώρα ὅμως ποὺ ἡ ἐπαναστατημένη συνείδηση ὁλόκληρων λαῶν ζητοῦσε στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα δικαιολογία γιὰ τὶς πολιτικές της ἀξιώσεις, οἱ «Γραικοὶ» θὰ

συνδεθοῦν μὲ τὴν Κλασσικὴ ἐποχὴ σὲ πολὺ εὐρύτερη βάση ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἀναδρομὴ ὁραματιστῶν σὰν τὸν Πλήθωνα στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα[1].

Μιὰ τέτοια ἐξέλιξη μὲ πνευματικὸ ἀντίκτυπο τὴν Ἑλληνικὴ πραγματικότητα ἦταν φυσικὸ νὰ προβληματίσει τοὺς ὀρθόδοξους ποὺ ἤξεραν γράμματα καὶ εἶχαν καιρὸ γιὰ μελέτη. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀναγκάστηκε νὰ ὑπερασπίσει δογματικὰ τὴ θέση του. Μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ 17ου αἰώνα θὰ σημειωθεῖ στὸ κλίμα τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μιὰ σημαντικὴ ἀπήχηση τῶν ἠθικῶν ἀνησυχιῶν τῆς Εὐρώπης[2] καὶ θὰ παρουσιαστοῦν συγγραφεῖς μὲ ἀξιόλογη δράση, ὅπως ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ὁ Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ποὺ δὲν θὰ μπορέσουν ὅμως νὰ ἐπιδράσουν στὸ λαό, μιὰ καὶ ὁλοκληρωτικὰ σχεδὸν ἦταν ἀναλφάβητος. Τὸν ἑπόμενο αἰώνα πολλὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου θὰ καταφέρουν νὰ ἐξοπλίσουν μὲ τὴν ἄδεια τοῦ Σουλτάνου ἱστιοφόρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν Σαρακηνῶν καὶ Μαροκηνῶν πειρατῶν καὶ μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νὰ ξανοιχτοῦν ὡς τὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Μεσογείου καὶ νὰ συνδέσουν τὴν Εὐρώπη μὲ τὴν Κωσταντινούπολη, καθὼς ἡ πρωτεύουσα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας βρισκόταν στὸ δρόμο πρὸς τὴ Ρωσία, ποὺ ἀντάλλαζε βιοτεχνικὰ προϊόντα μὲ στάρι. Στὴν ἐξέλιξη αὐτή, ποὺ δημιούργησε μάχιμο ναυτικὸ καὶ παράλληλα ἐνίσχυσε σημαντικὰ τὴν οἰκονομία τοῦ ἔθνους, συνέβαλε ἀποφασιστικὰ ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ ποὺ τερμάτισε τὸ Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τὸ 1774. Ἀπὸ τότε ἄνοιξε ἡ Μαύρη θάλασσα στὸ ἑλληνικὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα μὲ τὴ ρωσικὴ προστασία ποὺ δόθηκε στοὺς καραβοκυραίους καὶ τοὺς ἔμπορους, ποὺ θὰ βρεθοῦν ἔτσι σὲ πλεονεκτικότερη θέση συγκριτικὰ μὲ τοὺς μωαμεθανοὺς καὶ τοὺς ἑβραίους ἀνταγωνιστές τους ἀπὸ φορολογικὴ ἄποψη[3]. Τὰ πλοῖα ὅμως δὲν θὰ μεταφέρουν μόνο πράγματα καὶ τρόφιμα, ἀλλὰ καὶ βιβλία γεμάτα μὲ τὸ φλογερὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ ἔκαιγε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, κυρίως στὴ Γαλλία, τὶς καρδιές.

Ἔτσι θὰ κυκλοφορήσουν ἀνάμεσα στοὺς Φαναριῶτες ἀρχικὰ κι ἀπὸ κεῖ σὲ συνεχῶς εὐρύτερους κύκλους ἰδέες γιὰ ἰσότητα δικαιωμάτων στοὺς ἀνθρώπους, γιὰ πρόοδο στὴ γνώση καὶ τὴν ἱστορία, γιὰ συμμετοχὴ ὁλόκληρου τοῦ λαοῦ στὴ διοίκηση καὶ βέβαια γιὰ τὴν ἐλευθερία ποὺ ἦταν ἡ προϋπόθεση γιὰ ὅλ' αὐτά. Τὸ 1791 δυὸ παπάδες θὰ συγγράψουν ἕνα σπουδαῖο διαφωτιστικὸ ἔργο, γιὰ νὰ διδάξουν στὸ λαὸ ἑλληνικὴ γεωγραφία, καὶ θὰ ποῦν στὸν πρόλο-

---

1. Δὲς Α. Βακαλόπουλο, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη Α' τόμ. 1961, σ.43, 67, 75-77, 174.

2. Δὲς Α. Βακαλόπουλο, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Γ' τόμ. 1968, σ. 434.

3. Δὲς Κ. Μοσκώφ, Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα, 1830-1909, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 84.

γο πὼς «εἰς εὐζωίαν» χρειάζεται «πρῶτα ἡ εὐνομία» κι ὕστερα ἡ «ἀρετὴ» ποὺ λέγεται «ἀνεξιθρησκεία»[1]. Μεταξὺ 1780 καὶ 1790 θὰ ἐκδοθοῦν στὰ ἑλληνικὰ 300 περίπου κείμενα ποὺ τὰ μισὰ μόνο θὰ ἔχουν θρησκευτικὸ περιεχόμενο[2]. Καθὼς θὰ διαδίδεται ταυτόχρονα ὁ θαυμασμὸς τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὸν ἀρχαῖο λαό, ποὺ ὀργάνωσε τὴ ζωή του μὲ δημοκρατικὲς ἀρχὲς καὶ δημιούργησε στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν τέχνη ἀπαράμιλλα κατορθώματα, θ' ἀρχίσει νὰ γενικεύεται ἡ τάση ἀνάμεσα στοὺς μέχρι τότε Γραικοὺς νὰ ὀνομάζονται «Ἕλληνες». Θὰ παρατηρηθεῖ μάλιστα ἡ συνήθεια νὰ δίνονται στὰ παιδιὰ «κατὰ καινοτομίαν[3]» ἀρχαῖα ὀνόματα καὶ ταυτόχρονα μιὰ ζήτηση γνώσεων σχετικὰ μὲ τὴ σοφία τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἦταν τόσο σπουδαῖοι χωρὶς νὰ εἶναι Χριστιανοί. Τὸ πρᾶγμα θὰ δημιουργήσει φυσικὰ πολλὰ ἐρωτηματικὰ στὸν ἀνώτερο προπάντων κλῆρο ποὺ ἔβλεπε πὼς ὁ λαὸς ζητοῦσε ἄλλα πρότυπα γιὰ τὴ διαγωγή του. Ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Ζ' θὰ καλέσει τὸ διευθυντὴ τῆς Σχολῆς τοῦ Κουρουτζεσμὲ Κ. Κούμα καὶ θὰ τοῦ δηλώσει ὅτι «δὲν δύναται νὰ καταλάβη πῶς τώρα προκρίνουσι τὸν Θουκυδίδην καὶ τὸν Δημοσθένην παρὰ τοὺς γλαφυρωτάτους Συνέσιον καὶ Γρηγόριον τὸν θεολόγον»[4]. Ἡ ἀπορία σὲ ἄλλη περίπτωση θὰ κοινοποιηθεῖ ὡς ὑπόδειξη στοὺς χριστιανοὺς «νὰ μὴ ἐνασχολῶνται εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ εἰς τὴν τῶν Εὐρωπαίων μωροσοφίαν ὡς ἐναντίαν τῆς χριστιανικῆς πολιτείας, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν γραμματικήν, στηριζομένην εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων... Οἱ Πλάτωνες καὶ οἱ Ἀριστοτέλαι φέρουσιν ἀδιαφορίαν εἰς τὰ θεῖα»[5]. Λιγότερο ἐπίσημοι κληρικοὶ σὰν τὸν Ἀθωνίτη καλόγερο Ἀθανάσιο τὸν Πάριο θεώρησαν τὴν προτροπὴ ποὺ ἔκαναν στοὺς πιστοὺς «νὰ ἐξολοθρεύσωσιν ἅπασαν τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἑλλάδος» ὡς ἀπαράβατη ἐντολὴ τῆς χριστιανικῆς εὐσέβειας: «Ἡμεῖς πρέπει νὰ καταφρονῶμεν τῶν γηίνων καὶ διὰ τοῦτο καὶ τῆς παιδείας»[6].

Ὡς ἀπάντηση στὴν ἀντιπνευματικὴ αὐτὴ πολεμικὴ (ποὺ πίσω της κρυβόταν ἡ ἀνησυχία τοῦ Φαναριοῦ μήπως ξεσηκωθεῖ ὁ λαὸς ἐναντίον τῶν Τούρκων) τὰ φιλελεύθερα στοιχεῖα θὰ ζητήσουν (ἂν δὲν ὁραματιστοῦν μιὰ «Γαλλογραικικὴ δημοκρατία» ποὺ νὰ δίνει στοὺς Ἕλληνες τὴ δυνατότητα «ν' απο-

---

1. Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντᾶς, Γεωγραφία νεωτερικὴ περὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔκδ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1970, πρόλογος, σ. 29.

2. Δὲς E. Legrand, Bibliograhie Hellénique, ἔκδ. L. Petit - H. Pernot, Bruxelles 1963 (Paris 1928) σ.317 κ.έ..

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ὁ ἑλληνικὸς διαφωτισμός, Ἀθήνα 1964, σ. 16. Πρβλ. σ. 34/35.

4. Δ. Θερειανός, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Τεργέστη Α' τόμ. 1889, σ. 41.

5. Δ. Θερειανός, ὅ.π., σ. 42.

6. Βενιαμὶν Λέσβιος, Ἠθικὴ § 213 ("Αἰολικὰ Γράμματα", Μάϊος-Ἰούνιος 1971, σ. 275).

λαύσωσι τὴν ἀληθινὴν τῶν προπατόρων των ἐλευθερίαν»[1]) τὴν ἵδρυση ἑνὸς καθαρὰ *Ἑλληνικοῦ κράτους*. Ἐφόσον τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ Δύση συγκροτεῖται ὡς ἀντίδραση στὶς φεουδαρχικὲς ἐπιβιώσεις ἡ ἔννοια τοῦ «ἔθνους» ποὺ ὑποφέρει καὶ μὲ τὴ διαφώτιση θὰ καταλάβαινε τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὸ ἠθικό του χρέος, ἦταν φυσικὸ γι' αὐτοὺς ποὺ μεσίτευαν τὶς εὐρωπαϊκὲς ἰδέες νὰ θεωρήσουν τὴν *πολιτικὴ ἀνεξαρτησία* ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ ἱστορικοῦ προορισμοῦ τῆς «Ἑλλάδος»[2]. Γιὰ τὴν ἴδια αἰτία ἦταν ἑπόμενο ἡ ἐπανάσταση νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀντίθετους στὴν ἰδεολογικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη ὡς διακοπὴ τῆς οἰκουμενικῆς ἀποστολῆς τοῦ Βυζαντίου ποὺ φαινόταν νὰ συνεχίζεται ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τῶν Φαναριωτῶν στὴ διοίκηση τοῦ πολυεθνικοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους. Κάτω ἀπ' τὴ σκέπη τῆς Ἐκκλησίας μποροῦσε γι' αὐτὸ νὰ γίνει πιστευτὸ πὼς ἡ δουλεία στοὺς Τούρκους ἦταν ἐκπλήρωση θείων σχεδίων, ποὺ ἀποσκοποῦσαν στὸν ἐξαγνισμὸ τοῦ ἔθνους πρὶν ἀπὸ τὴν ἠθική του δικαίωση. «Ἐλευθερία ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ὑποταγὴ ἐπὶ τῆς γῆς»[3] ἐσήμαινε, ὡς πατριαρχικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἑρμηνείας αὐτῆς, πὼς τὰ μαρτύρια τῆς ζωῆς συνέβαιναν «παραχωρήσει Θεοῦ διὰ πλῆθος ἁμαρτιῶν», πράγμα ποὺ ὑποχρέωνε τοὺς εὐσεβεῖς «νὰ φέρωνται ὑποκλινῶς καὶ πανευλαβῶς πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἀρχήν»[4]. Σὲ μιὰ χονδροειδὴ ἔκφραση τοῦ συντηρητικοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἡ ταλαιπωρία ποὺ προξενοῦσε ὁ ἀλλόδοξος δυνάστης χρησίμευε ὡς κάθαρση γιὰ τὸ μεταθανάτιο βίο: «Ἀγαπητοί, ὁ Θεὸς μᾶς ἔδωσε τὴν ὀθωμανικὴν τυραννίαν, διὰ νὰ μᾶς τιμωρήσῃ διὰ τὰ ἁμαρτήματά μας καὶ παιδεύοντάς μας εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ μετὰ τὸν θάνατον ἀπὸ τὴν αἰώνιον κόλασιν»[5].

Θὰ πρέπει βέβαια νὰ σημειωθεῖ πὼς τέτοια κηρύγματα εἶχαν παραμυθητικὴ σημασία στὰ ζοφερὰ χρόνια τῆς δουλείας, ὅταν δὲν φαινόταν πουθενὰ διέξοδος ἀπὸ τὴν ἀπελπιστικὴ θέση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει τὸ ἔθνος. Τότε ἡ θρησκεία δίδασκε τὴν ἐγκαρτέρηση, ἐξηγοῦσε στὸν ἄνθρωπο τὶ γινόταν καὶ τὸν βοηθοῦσε ν' ἀντιμετωπίσει τὴν ἀφόρητη λογικὰ καὶ ἠθικὰ δοκιμασία. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπαγόρευε τὴ διασκέδαση καὶ τὰ γλέντια ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ καταλήξουν ἀπότομα στὴν ἐξουθένωση: «Τρεῖς παιδείας φοβερίζει ὁ Θεὸς εἰς ἐκείνους ὅπου παίζουν παιχνίδια καὶ χορεύουν καὶ τραγουδοῦν· σκλαβίαν, θά-

---

1. Λ. Ι. Βρανούσης, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ἰωάννινα 1952, σ. 16.

2. Δὲς Χ. Κοριτζῆ, Ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 («Νέα Ἑστία», Δεκέμβριος 1970, σ. 38).

3. K. Mendelssohn — Bartholdy, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, μτφρ. Κ. Ι. Οἰκονομοπούλου, Ἀθῆναι Α' τόμ. 1894, σ. 12.

4. Δ. Θερειανός, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, σ. 42.

5. Ἀνώνυμος ὁ Ἕλλην, Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἔκδ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀθῆναι 1948, σ. 141.

νατον ἀπὸ πεῖναν καὶ δίψαν καὶ κόλασιν καὶ καταδίκην κάτω εἰς τὸν Ἄδην»[1]. Τώρα ὅμως τὰ πράγματα εἶχαν μεταβληθεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία - ποὺ στὸ μεταξὺ κατοχυρώθηκε οἰκονομικὰ καὶ πίστεψε στὸν ἡγετικό της ρόλο ἀνάμεσα στοὺς δούλους καὶ τοὺς ἀγράμματους - δυσκολευόταν νὰ παραδεχτεῖ τὴν ἀλλαγὴ καὶ προπάντων τὸ γεγονὸς πὼς τὸ ἔθνος χρειαζόταν μόρφωση καὶ αὐτοπεποίθηση. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνάγκη πῆγαν νὰ καλύψουν οἱ διανοούμενοι, ἐφόσον ὁ καιρὸς ἔδειχνε πὼς ἡ παράταση τῆς σκλαβιᾶς ἦταν συνάρτηση τῆς ἀμορφωσιᾶς καὶ τῆς δειλίας. Γιὰ νὰ μὴ δώσει λοιπὸν ὁ λαὸς προσοχὴ στὶς ἀποκαρδιωτικὲς νουθεσίες, ἔπρεπε νὰ πληροφορηθεῖ τὶ συνέβαινε στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις, τὴν κρατικὴ ὀργάνωση, τὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα. Γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς λόγιους ποὺ ἦταν ὁ στόχος τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολεμικῆς αὐτὸ ἐσήμαινε πὼς εἶχαν χρέος ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴ γνώση ὄχι γιὰ τὴν προσωπική τους ἱκανοποίηση, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὴ μεταδώσουν σὲ ὅσο γινόταν εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα, ὥστε νὰ μάθει ὁλόκληρο τὸ ἔθνος τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόταν καὶ τὶς δυνατότητες ποὺ εἶχε. Ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς θὰ διατυπώσει ξεκάθαρα τὴν ἀπαίτηση τῆς ἐποχῆς: «Ὁ φωτισμὸς τοῦ Γένους εἶναι ἱερὸ καὶ ἀπαραίτητο καθῆκον ὅλων τῶν μορφωμένων»[2]. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἀξίωση δὲν θὰ ἐκπληρωθεῖ ὅμως μόνο ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς ποὺ πήγαιναν στὴν Εὐρώπη γιὰ νὰ σπουδάσουν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ θαρραλέους καὶ ἀπροκατάλυπτους ἱερωμένους σὰν τὸ Βενιαμὶν τὸ Λέσβιο.

Στὴν ἀνέκδοτη ἀκόμα στὸ σύνολό της «Ἠθική» του ὁ κληρικὸς δάσκαλος τοῦ γένους στὴ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν δηλώνει πὼς ἡ κοινωνικὴ ζωή, ὅταν εἶναι σωστὰ ὀργανωμένη, σέβεται τὸ «φυσικὸν δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου νὰ διανοῆται ὡς βούλεται καὶ νὰ πράττῃ ὡς θέλει. Ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη ἐκ φύσεως ἐλεύθερος»[3]. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ δύναμη ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἐξέλιξη κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ νοῦ, «φυσικὸν δικαίωμα εἰς τὸν ἄνθρωπον εἶναι νὰ ζητῇ τὴν ἑαυτοῦ βελτίωσιν εἴτε νὰ καταστήσῃ ἑαυτὸν ἐνεργείᾳ λογικόν»[4]. Ὅ,τι λοιπὸν συμφέρει στὸν ἐλεύθερο διανοούμενο ἄνθρωπο εἶναι καλό, ἐνῶ ἀντίθετα «κακία ἄλλο δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ νὰ καταπατῇ τις τοὺς νόμους τῆς φύσεως»[5]. Συνεπῶς ἐκεῖνος ποὺ ἐμποδίζεται στὴν προσπάθειά του νὰ ἐλευθερωθεῖ καὶ νὰ κρίνει ὀρθά, ἔχει τὴ δύναμη καὶ τὸ δικαίωμα νὰ προβάλει ἀντίσταση: «Ἐκ φύσεως ἔλαβε τὴν ἐξουσίαν τοῦ νὰ ἀντιστέκεται εἰς πᾶν τὸ ὁποῖον ἤθελε βουληθῇ νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τι τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων καὶ τοῦ-

1. Δ. Ι. Δανιηλίδης, Ἡ Νεοελληνικὴ Κοινωνία καὶ Οἰκονομία Ι, Ἀθήνα 1934, σ. 162.

2. Ὁ λογιώτατος ταξειδιώτης (Ἅπαντα, ἐκδ. Γ. Α. Βαρβαρέτου, Ἀθῆναι 1935, σ. 245).

3. § 18 (σ. 259).

4. § 17 (σ. 259).

5. § 43 (σ. 260).

το εἶναι... φυσικὸν δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου»[1]. Γι' αὐτὸ στὴ χειρότερη μορφὴ της ἡ δεσποτεία καταδυναστεύει τὴ σκέψη μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ ἀνεπηρέαστα, ὅπως ταιριάζει στὴ φύση του: «Ἡ μεγαλυτέρα βέβαια τυραννία τοῦ κόσμου ἤθελεν εἶναι τὸ νὰ τυραννῇ τις τὴν διάνοιαν τῶν λογικῶν, ὥστε νὰ ἀφαιρῇ ἐξ αὐτῶν καὶ αὐτὸ τὸ αὐτεξούσιον, ὅ ἔστι νὰ ἁρπάζῃ ἐξ αὐτῶν αὐτὴν τὴν ἀνθρωπότητα»[2]. Ἐκεῖνος ποὺ ὑποδουλώνει τοὺς ἀνθρώπους τὰ βάζει πάντως μὲ τὴ μόρφωση, γιὰ νὰ μὴν καταλάβουν τὶ τοὺς ἑνώνει μεταξύ τους. Ὁποιαδήποτε μορφὴ βίας κι ἂν ἐξασκεῖ, ἔχει τὴν τάση «νὰ ἐμποδίζει καὶ νὰ ἐξορίζει τὴν παιδείαν ἐκ τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ, ὥστε νὰ ὑποκαθιστᾷ ὑποζύγια τοὺς ὑπηκόους... διότι ἡ γνῶσις συνδέει πρὸς ἀλλήλους τοὺς ἀνθρώπους, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀσύμφορον εἰς τὴν τυραννίδα»[3]. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἐκεῖνοι ποὺ σκέπτονται λογικά - ὅσοι δηλαδὴ μελετοῦν τὴν ἀνθρώπινη φύση ποὺ ἐπιβάλλει τὴν ἠθικὴ τους συνοχὴ - ἀποφασίζουν νὰ πολιτευτοῦν μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἐξασφαλίζει τὰ φυσικά τους δικαιώματα: «Ἂν οἱ πολῖται ἦσαν ἐνεργείᾳ λογικοὶ εἴτε ἐνάρετοι καὶ πεπαιδευμένοι, ἤθελεν εἶναι ἀδύνατον εἰς αὐτοὺς νὰ ἐκλέξωσιν ἄλλην πολιτείαν ἐκτὸς τῆς δημοκρατίας»[4].

Προτοῦ λοιπὸν ἐπαναστατήσει τὸ ἔθνος ἐναντίον τῶν Τούρκων, τὸ πολίτευμα ποὺ θὰ διάλεγε γιὰ τὴν ἐλεύθερη ζωή του εἶχε θεμελιωθεῖ στὴ «φύση» ποὺ «μᾶς ἔκαμεν ὅλους ὁμοίους», ὥστε «οἱ νόμοι νὰ βλέπωσιν ἀδιαφόρως ὅλους τοὺς πολίτας»[5]. Στὴν Ἑλλάδα θὰ ἐπικρατοῦσε «ὁ Νόμος», ἐκείνη μὲ ἄλλα λόγια «ἡ ἐλευθέρα ἀπόφασις ὁποὺ μὲ τὴν συγκατάθεση ὅλου τοῦ λαοῦ ἔγινε»[6]. Στὴν ἐξουσία θὰ ἔπαιρναν μέρος ἀνεξαίρετα ὅλοι χωρὶς ὅμως νὰ διασποῦν τὴν ἑνιαία μορφή της καὶ χωρὶς νὰ τὴν ἐπηρεάζουν ἢ νὰ τὴν καταργοῦν δυναμικὰ ὡς ἄτομα ἢ ὡς ἰδιαίτερες κοινωνικὲς ὁμάδες: «Ἡ αὐτοκρατορία», γράφει ὁ Ρήγας Φεραῖος γιὰ τὸν ἀπεριόριστο χαρακτήρα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, «εἶναι μία», ἀπροσδιόριστος καὶ ἀναφαίρετος. Ἤγουν ὁ λαὸς μόνον ἠμπορεῖ νὰ προστάζει καὶ ὄχι ἕνα μέρος ἀνθρώπων»[7]. Στὴν πολιτεία «τοῦ αὐτοκράτορος λαοῦ»[8] δὲν θὰ ὑπῆρχαν προνόμια καὶ δὲν θὰ ἔμενε ἀτιμώρητος ἐκεῖνος ποὺ θὰ παραβίαζε ὅ,τι θὰ πρόσταζε τὸ γενικὸ συμφέρον : «Ὅταν σφάλλῃ μεγάλος ἢ μικρός, ὁ Νόμος τὸν παιδεύει ἀφεύκτως κατὰ τὸ σφάλμα του, ἂς εἶναι καὶ ὁ πρῶτος ἀξιωματικός»[9]. Ἂν ὑπάρξει περίπτωση νὰ παρανομήσουν

---

1. § 19 (σ. 259).
2. § 27 (σ. 260).
3. § 243 (σ. 262).
4. § 248 (σ. 263).
5. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, σ. 19.
6. Ρήγας Φεραῖος, Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου 4 (ἔκδ. Λ. Ἀξελοῦ, Ἀθῆναι 1969, σ. 77).
7. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου § 25 (σ. 82).
8. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου § 26 (σ. 82).
9. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου § 31 (σ. 83).

καὶ νὰ μὴ δείξουν διάθεση μεταμέλειας αὐτοὶ ποὺ ὁρίστηκαν νὰ φρουρήσουν τὴ νομιμότητα, τότε ὁ ἔνοπλος ἀγώνας γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δικαιοσύνης ἀποτελεῖ γιὰ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν ἢ ὅσους ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ πολεμήσουν ὑπέρτατο δικαίωμα καὶ καθῆκον. «Ὅταν ἡ Διοίκησις βιάζῃ, ἀθετῇ, καταφρονῇ τὰ δίκαια τοῦ λαοῦ καὶ δὲν εἰσακούῃ τὰ παράπονά του, τὸ νὰ κάμῃ τότε ὁ λαὸς ἢ κάθε μέρος τοῦ λαοῦ ἐπανάστασιν, νὰ ἁρπάζῃ τὰ ἅρματα καὶ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς τυράννους του, εἶναι τὸ πλέον ἱερὸν ἀπὸ ὅλα τὰ δίκαιά του καὶ τὸ πλέον ἀπαραίτητον ἀπὸ ὅλα τὰ χρέη του»[1].

Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νὰ γίνει διάκριση ἂν ἡ ἀδικία γινόταν σὲ ὅλους ἢ σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πολίτες. Ἀκόμα καὶ «ὅταν βλάψῃ τινὰς ἕνα μόνον ἄνθρωπον», ἔχει «ὅλος ὁ λαός» τὴν ὑποχρέωση - ἐφόσον ὁ νόμος ἀργεῖ - «νὰ σηκωθῇ κατ' ἐπάνω ἐκείνου τοῦ δυνάστου καὶ νὰ τὸν ἀποδιώξῃ»[2]. Ὅσοι μετέχουν σὲ μιὰν ἐλεύθερη πολιτεία μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους δὲν εἶναι ἁπλῶς ἄτομα, ἀλλὰ ὀργανικὰ στοιχεῖα τοῦ αὐτόνομου κράτους, πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς ὅταν «πάθῃ ἕνας τίποτες κακόν, ἐγγίζονται ὅλοι - ἤγουν ὅλον τὸ ἔθνος ἀδικεῖται, ὅταν ἀδικῆται ἕνας μόνος πολίτης»[3]. Ἡ ἀλληλεγγύη αὐτὴ δὲν πρέπει ὅμως νὰ περιοριστεῖ στὰ σύνορα μιᾶς ὁρισμένης χώρας, ἀλλ' ὀφείλει νὰ συνδέσει τοὺς λαοὺς ἀναμεταξύ τους, ἀφοῦ οἱ ἀδίστακτοι στὴ διεθνὴ πολιτικὴ καταπιέζουν τοὺς ἀνίσχυρους. Ἂν οἱ τελευταῖοι ἀδιαφοροῦν, ὅταν δὲν πάσχουν οἱ ἴδιοι, ἀναβάλλουν ἁπλῶς τὴν ἐπίθεση ποὺ θὰ ὑποστοῦν σὲ πρώτη εὐκαιρία μὲ τὴ σειρά τους. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν εἶναι φρόνιμο «ποτὲ κανεὶς νὰ εἰπῇ, ὅτι ἡ τάδε χώρα πολεμεῖται, δὲν μὲ μέλλει, διότι ἐγὼ ἡσυχάζω εἰς τὴν ἰδικήν μου, ἀλλ' ἐγὼ πολεμοῦμαι, ὅταν ἡ τάδε χώρα πάσχῃ, ὡς μέρος τοῦ ὅλου ὁποὺ εἶμαι»[4].

Ἡ προειδοποίηση αὐτὴ τοῦ Ρήγα ἔγινε βέβαια πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη καὶ θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνευτεῖ ὡς ἔκκληση γιὰ βοήθεια, ὅταν ἐρχόταν ἡ ὥρα τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Αὐτὸ ποὺ χρειαζόταν ὅμως τὸν καιρὸ τῆς προετοιμασίας γιὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ βεβαιωθοῦν ἐκεῖνοι ποὺ θὰ διακινδύνευαν τὴ ζωή τους πὼς τὸ ἀπαράδεκτο καθεστὼς τῆς ξένης κυριαρχίας θὰ παραχωροῦσε τὴ θέση του σὲ μιὰ κατάσταση πραγμάτων ποὺ δὲν θὰ ἐπέτρεπε σὲ κανένα νὰ καταπιέζει καὶ νὰ ἐκμεταλλεύεται τοὺς ἄλλους. Ἂν ἡ ξένη δεσποτεία ἔπρεπε νὰ καταλυθεῖ, αὐτὸ θὰ γινόταν γιὰ νὰ εἶναι ὅλοι ἴσοι ἀπέναντι στοὺς νόμους ποὺ κατοχυρώνουν τὸ γενικὸ καλό, ἀφοῦ «ἡ τυραννία ἔχει διὰ βάσιν τὴν ἀνομοιότητα καὶ τὴν ἀδικίαν»[5]. Δεκαπέντε μό-

1. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου § 35 (σ. 83).
2. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου § 8 (σ. 78).
3. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου § 23 (σ. 81/82).
4. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου § 34 (σ. 83).
5. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, σ. 109.

λις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐθνεγερσία θὰ ὑποβληθεῖ ἀπερίφραστα τὸ ἐρώτημα : «Διατὶ ὁ πλούσιος νὰ τρώγῃ, νὰ πίνῃ, νὰ κοιμᾶται, νὰ ξεφαντώνῃ, νὰ μὴν κοπιάζῃ καὶ νὰ ὁρίζῃ, ὁ δὲ πτωχὸς νὰ ὑπόκειται, νὰ κοπιάζῃ, νὰ δουλεύῃ πάντοτε, νὰ κοιμᾶται καταγῆς, νὰ διψᾷ καὶ νὰ πεινᾷ;»[1]. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς θὰ κατηγορήσει ἀνοικτὰ τὴν ἀνισότητα ὡς αἰτία μόνιμης ἐμφύλιας ἔχθρας καὶ ἀναταραχῆς: «Ὅπου δὲν εὑρίσκεται τοῦτο (ἡ ἰσονομία), ἐκεῖ δὲν εἶναι πλέον πολιτικὴ κοινωνία, ἀλλὰ βιαία συγκατοίκησις δεσποτῶν καὶ δούλων, ἤγουν ἀνθρώπων, οἵτινες ἀντὶ τῆς ἀναγκαίας εἰς διαμονὴν τοῦ πολιτεύματος ὁμονοίας, θέλουν εἶσθαι εἰς παντοτινὸν πρὸς ἀλλήλους πόλεμον»[2]. Ὁ ἀπόδημος πατριώτης ἤξερε βέβαια πὼς ἡ ἀπαίτηση νὰ συμφιλιωθοῦν οἱ πολίτες ἀφήνοντας νὰ ἰσχύσουν μεταξύ τους γιὰ ὅλες τὶς ὑποθέσεις τὰ ἴδια μέτρα στιγματιζόταν στὴν πατρίδα του ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν προνομιούχων ὡς διασάλευση τῆς ἔννομης τάξης: «Ὅντινα γνωρίσωσι διδάσκαλον τῆς ἰσονομίας, τὸν συγκαταριθμοῦν μὲ τοὺς ἀποστόλους τῆς ἀναρχίας»[3].

Τὸ γεγονὸς λοιπὸν ὅτι τὰ φιλελεύθερα πνεύματα δὲν περιορίστηκαν μόνο στὸν ἔπαινο τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς λογικῆς, ἀλλὰ προπαγάνδιζαν τὴν ἀνακατανομὴ τῶν ἀγαθῶν καὶ τὴ λαϊκὴ κυριαρχία μὲ τόσο μεγαλύτερο ζῆλο, ὅσο πιὸ ἔντονη γινόταν ἡ ἀντίδραση ἐκείνων ποὺ εἶχαν κέρδος ἀπὸ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν τουρκικῶν συμφερόντων, ἔδειξε πὼς ὁ Διαφωτισμὸς ἦταν ἄμεσα ὑπεύθυνος γιὰ τὶς ἐπαπειλούμενες ἐξελίξεις. Τελικὰ δόθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ ἑτοιμαζόμενο ἀπελευθερωτικὸ κίνημα εἶχε ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τὴν πνευματικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀποδέσμευση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς ὁμογενεῖς του δυνάστες, ὅπως εἶχε συμβεῖ στὴ Γαλλία. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας στὰ Γιάννινα θὰ παραπλανήσσει τοὺς Τούρκους κηρύσσοντας τὴν ἐπανάσταση σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πνεῦμα: «Ἀποδιώξατε ὅλους τοὺς ὑποκριτάς, ὁποὺ σᾶς περιτριγυρίζουν, ἅτινες ὡς κόρακες σᾶς ἐξορύττουσι καὶ τοὺς ψυχικοὺς καὶ τοὺς σωματικοὺς ὀφθαλμούς· ἀποβάλατε... ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἀνθρωπάρια, ὁποὺ σᾶς ὑστεροῦν καὶ τὴν περιουσίαν καὶ τὴν ὑγείαν καὶ τὴν ζωήν, τυφλώνοντάς σας μὲ τὴν εὐώνόν τους Ἀμάθειαν· μιμηθῆτε τοὺς Εὐρωπαίους, τὰ πεπολιτισμένα καὶ λελαμπρυσμένα γένη!»[4].

Τέτοια κηρύγματα ἔφταναν, γιὰ νὰ ὑποχρεωθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη πολλοί, «οἱ ὁποῖοι, ἀρκετὰ ἀπερισκέπτως, εἶχον μετά τινος φιλαρεσκείας στρέψει τὴν ἀγωγὴν τῶν τέκνων των πρὸς τὸ δημοκρατικόν»[5], νὰ διώξουν τοὺς

1. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, σ. 124.
2. Διατριβὴ αὐτοσχέδιος (Ἅπαντα, ἔκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα Α' τόμ. 1964, σ. 219).
3. Βεκκαρίας (Ἅπαντα, Α' τόμ. σ. 117).
4. Λ. Ι. Βρανούσης, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, σ. 18.
5. J. Kabra, Quelques fjrmans concernant les relations Franco-Turques, 1798-1799, Paris 1947, σ.23.

Γάλλους οἰκοδιδάσκαλους. Ὁ Γρηγόριος Ε' θὰ στείλει στὸ μητροπολίτη Σμύρνης τὴν πρώτη Δεκεμβρίου 1798 τὴν ἀκόλουθη ἐγκύκλιο μὲ ἀφορμὴ ἕνα πολιτικὸ κείμενο πιθανῶς τοῦ Ρήγα[1]: «Διὰ τῆς παρούσης ἡμετέρας πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς δηλοποιοῦμεν τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου, ὅτι συνέπεσεν εἰς χεῖρας ἡμῶν ἓν σύνταγμα εἰς μίαν κόλλαν χαρτὶ ὁλόκληρον, μεγάλην, εἰς ἁπλῆν φράσιν ρωμαϊκήν, ἐπιγραφόμενον «νέα πολιτικὴ διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῶν μικρῶν ἐν τῇ μεσογείῳ νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας... Διὰ τοῦτο γράφομεν τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου νὰ ἐπαγρυπνῇ εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς ἐπαρχίας σου, μὲ ἀκριβεῖς ἐρεύνας καὶ ἐξετάσεις, ὅταν ἐμφανισθῇ τοιοῦτον σύνταγμα, ὡς ἄνωθεν, εἰς τύπον ἢ χειρόγραφον, νὰ συνάξεις ἅπαντα τὰ διασπειρόμενα καὶ νὰ τὰ ἐξαποστείλῃς εἰς ἡμᾶς ἐν τάχει... νὰ μὴ παρεμπέσει τοιοῦτον σύνταγμα τῷ χριστιανικῷ ἐμπιστευθέντι σοι λαῷ... ὅτι πλῆρες ὑπάρχει σαθρότητος ἐκ τῶν θολερῶν αὐτοῦ ἐννοιῶν, τοῖς δόγμασι τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως ἐναντιούμενον»[2]. Στὰ πλαίσια τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς λογοκρισίας ὁ δυτικὸς φιλελευθερισμός, ποὺ θὰ ἑνώσει καὶ θὰ ἐνθουσιάσει τὸ ἔθνος γιὰ τὴν ἀπαλλαγή του ἀπὸ τὴν κληρονομική του δουλεία, θὰ καταγγελθεῖ ὡς ἔσχατη ἀσέβεια: «Ὅποιος ἐπάτει τὴν Εὐρώπην» γιὰ νὰ σπουδάσει «ἦτο χωρὶς ἄλλην ἐξέτασιν ἄθεος»[3]. Σύμφωνα μὲ τὸ θρησκευτικὸ κείμενο «Πατρικὴ διδασκαλία» ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1798, ἐπικρατοῦσε στὴ Γαλλία μετὰ τὴν ἐπανάσταση «μία σύγχυσις καὶ ἀνατροπὴ τῶν καλῶν διοικήσεων, μία ὁδὸς φέρουσα εἰς τὴν ἀπώλειαν καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν μία νεοφανεστάτη ἐνέδρα τοῦ πονηροῦ διαβόλου, διὰ νὰ ἐκτραχηλίσῃ τοὺς ἐγκαταλειφθέντας ὀρθοδόξους χριστιανούς»[4]. Στὸ ἴδιο μισαλλόδοξο πνεῦμα θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο τὸν Πάριο ὡς πηγὴ τῆς ἀθεΐας καὶ ἡ ἀριθμητική, «ἧς πρῶτον ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο ἡ κατάλυσις τῆς νηστείας»[5]. Ἡ στάση ὅμως τοῦ κατώτερου κλήρου δὲν ἦταν αὐθαίρετη, ἀλλὰ στηριζόταν στὶς ἐντολὲς ἀρχηγῶν τῶς Ἐκκλησίας σὰν τὸν Γρηγόριο Ε', ποὺ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς πατριαρχείας του ἀποδοκίμασε «τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐπιστημῶν ὡς εἰσάγουσαν ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ θεῖα»[6].

Προοδευτικὰ πνεύματα ποὺ τιμοῦσαν τὸ ράσο εἶχαν κιόλας ἀπὸ παλιότερα ὑποχρεωθεῖ νὰ δώσουν λόγο καὶ ν' ἀποκηρύξουν τὰ ἔργα τους, ὅπως οἱ ἱερεῖς Γεώργιος Σουγδουρῆς καὶ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης στὰ Γιάννινα καὶ τὴν

---

1. Δὲς Α. Βακαλόπουλο, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Δ' τόμ. 1973, σ. 598.

2. Τ. Χ. Κανδηλῶρος, Γρηγόριος Ε', Ἀθῆναι 1921², σ. 73.

3. Κ. Μ. Κούμας, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, Βιέννη ΙΒ' τόμ. 1852, σ. 575.

4. Α. Κοραῆς, Πατρικὴ διδασκαλία (Α' τόμ. σ. 47).

5. Δ. Θερειανός, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, σ. 45.

6. Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, Κωνσταντινούπολις 1890, σ. 685.

Καστοριὰ καὶ ὁ μοναχὸς Παχώμιος στὴ Θεσσαλονίκη[1]. Ὁ Ἀνθρακίτης μάλιστα σύρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶδε νὰ καίγονται τὰ συγγράματά του μαζὶ μὲ ὅσα ἐπιστημονικὰ βιβλία μπόρεσαν νὰ συγκεντρωθοῦν : «Συναθροίζουν λογικὰς καὶ φυσικὰς καὶ Εὐκλείδην καὶ ἕτερα μαθηματικὰ καὶ ἀνάπτουν φωτιὰν εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ἐκκλησίας εἰς τρία μέρη καὶ τὰ ἔρριψαν μέσα ἡμέρᾳ Κυριακῇ καὶ λαὸς ἄπειρος ἔξω, γεμιτζῆδες, παπουτσῆδες, ραφτάδες καὶ τὰ κάνουν ὡσὰν νὰ ἦταν αἱρέσεις ἢ πνευματομάχων βιβλία ὁποὺ ὅλος ὁ κόσμος τὰ σπουδάζει, ὁποὺ δὲν ἔχουν νὰ κάνουν ὁλότελα μὲ τὴν πίστιν». Ἄλλοι ἀναγκάστηκαν μόνοι τους νὰ ἐκπατριστοῦν σὰν τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι ποὺ ἐγκατέλειψε τὰ Γιάννινα, ἐπειδὴ δίδαξε φυσική, χημεία καὶ φιλοσοφία[2]. Γιὰ τὸν «ἄρχοντα τῆς ἐν Ἰωαννίνοις Ζωσιμαίας σχολῆς» Κοσμᾶ Μπαλᾶνο[3] μαρτυρεῖται ὅτι «ἐκώλυσε τοὺς μαθητὰς νὰ μανθάνωσιν εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, λόγῳ ὅτι αὗται βρίθουσιν ἀθέων βιβλίων, ἀπέβαλε δὲ τῆς σχολῆς ἑπτὰ νέους, διότι ἠθέλησαν νὰ διδαχθῶσι τὴν ἰταλικήν, καταγγείλας αὐτοὺς ὡς ἀσεβεῖς καὶ νεωτεριστάς»[4]. Ἀκούγοντας πῶς οἱ Εὐρωπαῖοι εἶναι «ἄλλοι κατόλικοι, ἄλλοι λουτράνοι, ἄλλοι καλβῖνοι καὶ ἄλλοι ἄθεοι», καὶ πὼς «τὰ ἤθη τους εἶναι διεφθαρότα καὶ ὅλως τελχῖνες» πολλοὶ θεώρησαν τὴ Δύση «ἕνα τόπον ἄξιον νὰ ὑπέλθῃ, χωρὶς ἐξαίρεσιν ἢ συγκατάβασιν ἢ ἀναβολὴν τὴν καταδίκην ὁποὺ ἔπαθαν τὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορρα»[5]. Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο τὸν Πάριο «ἡ Εὐρώπη εἶναι τὸ χάος τῆς ἀπωλείας, τὸ βάραθρον τοῦ Ἅδου... Φράζετε τὰ ὦτα σας εἰς τὰς δυσεβεῖς αὐτῶν (ποὺ γυρνοῦσαν ἀπ' τὴν Εὐρώπη) βλασφημίας... ὅτι κατ' ἀλήθειαν αὐτοὶ ὁλοφάνερα εἶναι ἀντίχριστοι»[6]. Στὸ λεξικὸ τοῦ Γ. Γαζῆ θὰ γραφεῖ τὸ ἀπίθανο λῆμμα «Θηριάνθρωποι», ποὺ θὰ σημαίνει«ὄχι μόνον τοὺς κακούργους καὶ ληστάς, ἀλλ' ἀνθρώπους χείρονας τῶν ληστῶν, ὁποῖοι εἶναι οἱ λιμπερτῖνοι (ἐλεύθεροι νὰ πιστεύουν τὴν θρησκείαν των ὅπως θέλουν) καὶ ὀντῖται (πιστεύουν ὄχι Ἁγίαν τριάδα, ἀλλ' εἰς ἓν Ὄν) καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κακῶς πεπαιδευμένους... οἵτινες μὲ τὸ ὄνομα μόνον λέγονται χριστιανοί, μὲ τὴν διαγωγὴν ὅμως εἶναι χείρονες τῶν θηρίων... καὶ τοιοῦτοι εἶναι οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν εἰς ὅλα τὰ ἔθνη, ἀπὸ τὰς ὁποίους

---

1. Μ. Ι. Γεδεών, Λυκαυγὲς πνευματικῆς κινήσεως παρ' ἡμῖν («Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», Ε' τόμ. Α' τεῦχος 1930, σ. 52-54).

2. Φ. Μιχαλόπουλος, Τὰ Γιάννινα καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση (1648-1820), Ἀθήνα 1930, σ. 55/56.

3. Δ. Ἀθανασίου, Πρότασις πρὸς τοὺς νέους τῶν Ἰονικῶν νήσων («Ἑρμῆς ὁ λόγιος», Τεργέστη Μαρτίου α' 1817, σ. 85).

4. Δ. Θερειανός, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, σ. 81/82.

5. Δ. Καταρτζῆς, Τὸ «γνῶθι σαυτόν» σὲ αἱρετὴ γλῶσσα («Τὰ εὑρισκόμενα», ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα Β' Ι μέρος 1970, σ. 356).

6. Γ. Βαλέτα, Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν («Μικρασιατικὰ χρονικά», Δ' τόμ. 1948, σ. 182).

διαδίδεται εἰς τὸν ἁπλοῦν λαὸν τὸ μίασμα τῆς ἀθεΐας»[1]. Ἔκθετοι στὴ φανατικὴ αὐτὴ ἐκστρατεία οἱ διανοούμενοι, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ξυπνήσουν πνευματικὰ τὸ ἔθνος γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ διοικητική του ἀποκατάσταση, θὰ κατηγορήσουν τοὺς ἱερεῖς ὡς «προδότας καὶ λαοπλάνους»[2] καὶ θὰ τοὺς θεωρήσουν ὡς τὸν κυριότερο ἀνασταλτικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ: «Τὸ σημερινὸν Ἑλληνικὸν ἱερατεῖον», γράφει ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας», «ἐμποδίζει καὶ κρύπτει τὴν ὁδὸν τῆς ἐλευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ πρώτη καὶ μεγαλυτέρα αἰτία ὁποὺ μέχρι σήμερον εὑρισκόμεθα ὑπὸ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας»[3].

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντίδραση στὴν ἀναγεννητικὴ σταυροφορία τῶν διανοούμενων ἦταν ὅμως ἀναπόφευκτη, ἀφοῦ μετὰ τὸ Μωάμεθ τὸν Κατακτητὴ κάθε Σουλτάνος ἀναγνώριζε τὸν Πατριάρχη «ἀφορολόγητον καὶ ἀδιάσειστον» στὴν κατοχὴ τοῦ 1/3 ἢ 1/4 τῆς γῆς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους[4]. Λόγω τῆς βαθμιαίας φυγῆς τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὰ βουνὰ[5] θὰ δημιουργηθεῖ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ μιὰ τρίτη γαιοκτητικὴ τάξη μὲ διοικητικὴ ἁρμοδιότητα, οἱ «κοτζαμπάσηδες»[6], ὄχι μόνο μὲ τὴν ἀνοχή, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Τούρκων ποὺ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξασφάλιζαν τὸν ἔλεγχο στὶς δύσβατες γιὰ τακτικὸ στρατὸ περιοχές[7]. Ἔτσι ὅμως οἱ γεωργοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ δουλεύουν μετὰ τὴν Ἅλωση, εἰδικὰ στὶς πεδιάδες καὶ τὶς ἡμιορεινὲς περιοχές, γιὰ λογαριασμὸ τῶν κατακτητῶν, τῶν τσιφλικάδων καὶ τῶν ἐπισκόπων: «Οἱ Ἕλληνες ἀγρόται εἰργάζοντο κατὰ κανόνα ὡς κολλῖγοι εἰς ξένα κτήματα... πεινῶντες καὶ γυμνητεύοντες, διαιτώμενοι εἰς ἀχυροπλέκτους καλύβας καὶ μεταφερόμενοι ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ὡς ἀγέλη προβάτων»[8]. Ἀνάμεσα στὸν πασὰ καὶ τὸ δεσπότη δέθηκε μάλιστα μιὰ σιωπηρὴ συμμαχία, ἐφόσον ὁ

1. Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἰωάννινα 1971, σ. 62.

2. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, σ. 147.

3. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, σ. 149.

4. Δὲς Τ. Ν. Πιπινέλη, «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», Παρίσιοι 1927, σ. 34/35, Κ. Ἄμαντο, Οἱ προνομιακοὶ ὁρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν («Ἑλληνικά», Θ' τόμ. 1936, σ. 144/45), Χ. Εὐελπίδη, Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1950, σ. 41, Τ. Α. Σταματόπουλο, Ὁ ἐσωτερικὸς ἀγώνας πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, Ἀθήνα Α' τόμ. 1971², σ. 149.

5. Δὲς Κωστῆ Μοσκώφ, Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830 - 1909, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 75 κ. ἑ.

6. Δὲς Α. Βακαλόπουλο Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Β' Ι τόμ. 1964, σ. 288.

7. Δὲς Β. Ι. Φίλια, Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα Ι, Ἀθήνα 1974, σ. 22.

8. Π. Κ. Ραπτάρχης, Ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι Α' τόμ. 1934, σ. 51/52.

δεύτερος χρειαζόταν τὸν πρῶτο, «ὅπως ἐκβιάσῃ τοὺς ἀγρότας νὰ ἐκπληρώσωσι τὰς ἀξιώσεις αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ἠδύνατο ν' ἀποδώσῃ διαφόρους διπλωματικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸν πασσᾶν»[1]. 'Αναφέρονται ὅμως περιπτώσεις στὶς ὁποῖες «τὰ ἔσοδα τῶν μητροπολιτῶν εἰσεπράττοντο μετὰ τοσαύτης βιαιότητος πολλάκις, ὥστε συχνὰ οἱ χωρικοὶ κατέφευγον πρὸς τὴν τουρκικὴν ἐξουσίαν ἥτις παρενέβαινεν ὑπὲρ αὐτῶν»[2]. Αὐτὸς ἴσως ἦταν ὁ κυριότερος λόγος τῶν ὁμαδικῶν ἐξισλαμισμῶν ποὺ παρατηρήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας αὐθόρμητα καὶ ἀβίαστα:

«Ὅθεν καὶ ἡ ἐκκλησία ἦλθεν εἰς ἀφανισμόν,
χίλιοι ἀλλοπιστίζουν χωρὶς βίαν, διωγμόν·
Τὶς διδάσκει; Τὶς ἀκούει; Φεῦ, ποῦ ζῆλος εὐλαβής;
Ὅθεν ἄλλαξαν τὴν πίστιν μυριάδες εὐσεβεῖς»[3]

Ὁπωσδήποτε τὸ ἀντίθετο φαινόμενο τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρεμβολῆς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ τουρκικοῦ συμφέροντος, ὅταν κινδύνευε ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἀγανάκτηση, ἦταν συχνότερο. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἔκκληση ποὺ ἔκανε τὴν πρώτη Ἰανουαρίου 1807 ἡ Σύνοδος τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου σὲ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς ὑπήκοους τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ νὰ «μὴ λάβωσι κανὲν γέλασμα, καὶ ἔβγωσιν ἀπὸ τὸ πιστὸν ραγιαλίκι τους, ἀλλὰ τοὐναντίον νὰ ἐχθρεύωνται καὶ νὰ διώκωσι καὶ νὰ κυνηγῶσι μὲ ὅλην των τὴν δύναμιν καὶ προθυμίαν τοὺς ἐχθροὺς τοῦ δικαιοτάτου Σουλτάνου, μὴ λυπούμενοι οὔτε διὰ τὴν ζωήν των οὔτε διὰ τὸν πλοῦτον αὐτῶν»[4]. Ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος εἶχε προηγουμένως ἐκδώσει ἀφορισμὸ ποὺ «ράϊζε καὶ τὶς πέτρες» ὄχι μόνο ἐναντίον αὐτῶν ποὺ ἔπαιρναν τὰ ὅπλα νὰ χτυπήσουν τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ καὶ ὅσων «τροφοδοτοῦν τοὺς κλέφτας καὶ δὲν τὸ μαρτυροῦν»[5]. Δὲν εἶναι λοιπὸν περίεργο τὸ ἐπεισόδιο ποὺ ἀναφέρεται γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν ἄγγλο περιηγητὴ E. Dodwell σχετικὰ μὲ τὸν παπὰ ποὺ πήγαινε μὲ 30 ἔνοπλους νὰ βοηθήσει τοὺς πολιορκημένους Τούρκους στὸ χωριὸ Ἀλειτούργι[6]. Ὅμοιος λόγος παρακίνησε καὶ τὸ δεσπότη Λαρίσης νὰ τρέξει τὸν Αὔγου-

---

1. Οὐίλιαμ Μίλλερ, Ἡ Τουρκία καταρρέουσα, μτφρ. Σ.Π. Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 36/37

2. Τ. Ν. Πιπινέλης, Πολιτικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, σ.43.

3. Φ. Μπουμπουλίδης, Ἡ «ἠθικὴ στιχουργία» τοῦ Ἀλεξάνδρου Κάλφογλου («Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» ΙΖ' τόμ. 1966/67, σ. 420). Πρβλ. Α. Βακαλόπουλο, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Δ' τόμ. σ. 293.

4. Τ. Χ. Κανδηλῶρος, Γρηγόριος Ε', σ. 86. Πρβλ. σ. 360.

5. Γ. Βλαχογιάννης, Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, Ἀθήνα 1935, σ. 158, 164. Πρβλ. Τ. Α. Σταματόπουλο, Ὁ ἐσωτερικὸς ἀγώνας, σ. 81.

6. Classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806 London II τόμ. (χ. χρ.), σ.305. Πρλβ. Γ. Βλαχογιάννη, Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, σ. 167.

στο τοῦ 1821 στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, γιὰ νὰ πείσει τὸν Ὀδυσσέα Ἀνδροῦτσο νὰ ὑποταχτεῖ. Ὁ ἴδιος ἀρχιεπίσκοπος θὰ γράψει στὶς 3 Μαΐου 1822 στοὺς τοποτηρητὲς τῆς ἐπαρχίας του νὰ καλέσουν ὅλους τοὺς χριστιανοὺς σὲ «ὑποταγὴν ἄκραν καὶ εὐπείθειαν διατρανουμένην καὶ πραγματικαῖς ἐνδείξεσιν μὲ τὴν πρόθυμον ἐντέλειαν εἰς τὰς προσταγὰς τῶν αὐτόθι κρατούντων ὑψηλοτάτων ἡγεμόνων»[1]. Ἡ ἐνέργειά του βέβαια δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητη, ἀφοῦ λίγο πιὸ πρὶν ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ὀρθοδοξίας Γρηγόριος Ε΄ ἀναθεμάτισε τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, τὸ Σοῦτσο καὶ γενικὰ ὅσους πῆραν μέρος στὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς Μολδοβλαχίας[2].

Ἂν ὅμως ὁ ἐπίσημος κλῆρος ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ καθεστῶτος, ἦταν ἑπόμενο νὰ φοβηθεῖ ὄχι μόνο τὸν ἔνοπλο ἀγώνα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ λαοῦ νὰ κρίνει πράγματα καὶ καταστάσεις. Ἡ λογικὴ σκέψη φάνηκε λοιπὸν πὼς εἶναι ὁ πρῶτος καὶ κύριος ἐχθρὸς τῆς εὐσέβειας. Μιὰ ποὺ δὲν ὑπῆρχε ὅμως τρόπος νὰ καταπολεμηθοῦν οἱ διανοούμενοι μὲ βάσιμα ἐπιχειρήματα στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐξεγείρουν τὸ λαὸ γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐλευθερίας, ἔμενε στοὺς κληρικοὺς «νὰ τοὺς παραστήσωσιν εἰς τὴν ὑπόληψιν τοῦ ἀνοήτου ὄχλου ὡς δημεγέρτας, ὡς ἀθέους, εἰς ὀλίγα λόγια ὡς φθορέας τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, βδελυκτοὺς εἰς τὸ γένος»[3]. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς θὰ στιγματίσει τὴν ταύτιση αὐτὴ τοῦ ὀρθοῦ λόγου μὲ τὴ δημαγωγία, τὴν ἀθεΐα καὶ τὴν ἀντικοινωνικὴ στάση ὡς ἀπάνθρωπο ἔργο ἀδίστακτων ἐκμεταλλευτῶν ποὺ ἤθελαν τὰ θύματά τους ἀνώριμα στὸ πνεῦμα, γιὰ νὰ μὴν προβάλλουν ἀντίσταση: «Ἀναμφίβολον εἶναι λοιπόν, ἀγαπητοί μου ὁμοεθνεῖς, ὅτι οἱ διδάσκοντες ἡμᾶς νὰ κλείσωμεν τῆς Ἑλλάδος τὰς πύλας εἰς τὴν φιλοσοφίαν, χωρὶς τῆς ὁποίας ἡ τελείωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἶναι ἀδύνατος, μᾶς διδάσκουσι νὰ μείνωμεν ὡς ἐπιθυμοῦν νὰ μείνωσιν αὐτοί, αἰωνίως νήπιοι καὶ μωροὶ»[4]. Ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὑπεύθυνα πνεύματα, ὅπως ὁ Φαναριώτης Δημήτριος Μουρούζης, ποὺ συμβούλεψαν τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Πατριαρχείου νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ ἐγχείρημα ὡς ἀσύμφορο: «Μὴ ἐνοχλεῖτε τοὺς φιλοσόφους, διότι θέλετε κατασχυνθῇ»[5]. Ἱερεῖς ἐπίσης μεγάλης περιωπῆς, ὅπως ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, δὲν θὰ πάψουν νὰ προβληματίζουν τὸ λαὸ γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκλέξει τὴν ἡγεσία, ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε

---

1. Τ. Ν. Πιπινέλη, Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, σ.45.
2. Δὲς Τ. Α. Σταματόπουλο, Ὁ ἐσωτερικὸς ἀγώνας σ. 198/99, Jurien de la Graniere, Ἱστορία τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, μτφρ. Ν. Ράδου, Ἀθῆναι 1894, σ. 12.
3. Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι Δ΄ (Ἅπαντα Α΄ 2 τόμ. 1965, σ. 925).
4. Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι Ε΄ (σ. 954).
5. Ν. Κ. Χ. Κωστῆς, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Κοραῆ, Ε΄ («Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι Ε΄ τόμ. 1896, σ.275).

τὰ πραγματικά του συμφέροντα: «Εἶναι ναί, ἄριστον καὶ ἐπιθυμητὸν νὰ ἄρχη τις, πλὴν τότε μόνον ὅταν ἐκλεχθῇ ὑπό τοῦ δήμου καὶ ὄχι ὅτε ὁ δῆμος εἶναι ἠλίθιος καὶ ἀγνοεῖ τὰ φυσικὰ ἑαυτοῦ δικαιώματα. Διότι ἡ τοιαύτη ἀρχὴ δὲν εἶναι σημεῖον ὑπεροχῆς τοῦ ἄρχοντος, ἀλλὰ τῆς ἀποπληξίας τῶν ἀρχομένων»[1].

Κι ὅμως ὁ ἀγώνας πού ἔκαναν οἱ διανοούμενοι θὰ ἦταν καταδικασμένος σὲ ἀποτυχία, ἂν ἐξακολουθοῦσαν τὴν ἐπίθεση κατὰ μέτωπο, τὴ στιγμὴ πού ὁ λαὸς δὲν εἶχε ἀκόμα δικές του ἀξιώσεις ἀστικῆς μορφῆς πού νὰ τὸν ὠθοῦν στὴν ἐπανάσταση (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τῶν ἄνεργων καπεταναίων στὰ νησιὰ πού ἐπιζητοῦσαν τὴν ἀναστάτωση, ὅταν ἔχασαν τὶς δουλειές τους τὸ 1815 μὲ τὴ λήξη τῆς ναυτικῆς ἀντιδικίας ἀνάμεσα στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία). Ἂν ὁ ἀνώτερος κλῆρος συνέχιζε νὰ ἐνσαρκώνει κοινωνικὰ «τὸν ἰδεολογικὸ φορέα τοῦ κοτζαμπασιδισμοῦ καὶ τοῦ φαναριωτισμοῦ»[2], θὰ ἦταν ἀδύνατο τὰ ἐπαναστατικὰ συγγράμματα νὰ μεταβάλουν τὴν κατάσταση, ὅταν ἀναλογιστεῖ κανεὶς ὅτι ὁ λαὸς βασικὰ ἦταν ἀγράμματος. Ἔπρεπε γι' αὐτὸ τὸ λόγο νὰ βρεθεῖ ἕνας τρόπος νὰ παραπλανηθοῦν οἱ μεγαλοκτηματίες καὶ νὰ ἡσυχάσουν οἱ ἐπίσκοποι σχετικὰ μὲ τοὺς στόχους τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος καὶ μάλιστα νὰ τὸ υἱοθετήσουν, ἔστω καὶ μὲ τὴν ὑπόσχεση πὼς θὰ ἔπαιρναν αὐτοὶ τὴν ἀρχηγία σ' ἕναν ἀγώνα πού μὲ τὸ διώξιμο τῶν Τούρκων θὰ μεγάλωνε ἀκόμα περισσότερο τὴ δύναμή τους. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βοήθησε καὶ ἡ φοβερὴ φορολογία πού ἔπληξε κυρίως τὴν Πελοπόννησο μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Κλεφτουριᾶς τὸ 1806. Τὰ «δοσίματα» πολλαπλασιάστηκαν σὲ ἀβάσταχτο βαθμό, τὴ στιγμὴ πού ὁ ἀποδεκατισμένος πληθυσμὸς ἀπὸ τὰ κινήματα πού ξεσήκωσε ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ ἀπὸ τὴν πανούκλα πού ἀκολούθησε ὑπολογιζόταν στὴν ἀριθμητική του δύναμη πρὶν ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ[3]. Ἔτσι λοιπὸν οἱ κοτζαμπάσηδες θὰ μποροῦσαν ν' ἀποτρέψουν τὴν ὀργὴ τοῦ λαοῦ πού θὰ ξέσπαγε ἀργὰ ἢ γρήγορα ἐπάνω τους ρίχνοντας τὰ βάρη στοὺς Τούρκους καὶ ἀναλαμβάνοντας τὴν ἡγεσία τῶν ἐπιχειρήσεων. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατάσταση ἐκμεταλλεύτηκε ψυχολογικὰ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία, γιὰ νὰ ἐξάψει μὲ ὑπονοούμενα καὶ σαφεῖς ὑποσχέσεις λιγότερο τὴ φαντσία τοῦ λαοῦ γιὰ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ καὶ περισσότερο τὴ φιλοδοξία τῶν μικρῶν τιμαριούχων, πού ἔβλεπαν νὰ παρουσιάζεται μπροστά τους μιὰ μοναδικὴ εὐκαιρία πλουτισμοῦ καὶ μάλιστα μὲ τὴ λαϊκὴ συμπαράσταση. Δὲν ἦταν βέβαια λίγοι αὐτοὶ πού δυσπίστησαν σ' ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο κι ἐξακολούθησαν νὰ βλέπουν μέχρι τέλος «τὴν ὑπόθεσιν τόσον δύσκολον» ὅσο μικρότερη προθυμία ἔδειχναν «νὰ συνεργήσωσιν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Τὸ δὲ προσωρινὸν καλῶς ἔχειν τους τοὺς χαλινώνει κἂν τοὺς συνδένει μὲ τὴν δουλείαν, ὅπου οὔτε τὴν αἰσθάνονται· μάλιστα

1. Ἠθικὴ § 248 (σ. 263).
2. Β. Ι. Φίλιας, Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα, σ. 51.
3. Δὲς Τ. Σταματόπουλο, Ὁ ἐσωτερικὸς ἀγώνας, Α' τόμ. σ. 23, 146.

δὲ οὔτε τοὺς δυσαρέσκει καὶ σχεδὸν σχεδόν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τὴν ἀγαπῶσι. Ὡσὰν ὁποὺ ἀφοῦ ζῶσιν αὐτοὶ ἀσύδοτοι, ὡς προεῖπον καὶ τρόπον τινὰ εὐχαριστημένοι, διὰ τοὺς λοιποὺς δὲν τοὺς μέλλει τίποτες... Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ νικηθῇ ἓν τόσον μεγάλον βασίλειον; Ἡμεῖς δὲν ἠμποροῦμεν νὰ κυβερνηθῶμεν μόνοι μας ... Τὶ εἶναι αὐτὴ ἡ ἐλευθερία; Ἡ ἐλευθερία οὔτε ἐστάθη οὔτε θέλει σταθῇ!»[1]. Αὐτὰ λέγονται σὲ πλάγιο λόγο, γιὰ νὰ καταδικαστοῦν. Δημοσιεύτηκαν ὅμως καὶ ἀνάλογα κείμενα γιὰ ψυχωφελεῖς σκοπούς: «Ὄχι χριστιανοὶ!... Ἂς μὴ χάσωμεν διὰ μίαν ψευδῆ καὶ ἀνύπαρκτον τάχα ἐλευθερίαν τοῦ παρόντος βίου τοὺς ἀμαραντίνους στεφάνους τῆς αἰωνίας μακαριότητος»[2].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως οἱ «στασιώδεις» καὶ οἱ «φιλοτάραχοι»[3] θ' ἀλλάξουν μπροστὰ στὴν ὀργανωμένη ἀντίδραση τακτική, θὰ κρύψουν τὶς πραγματικές τους προθέσεις καὶ θὰ ζητήσουν μόνο νὰ ξυπνήσουν ἕνα γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ «γράμματα» ποὺ βασικὰ δὲν ἦταν ἀντίθετα μὲ «τοῦ Θεοῦ τὰ πράματα». Γιὰ νὰ δημιουργήσουν πνευματικὲς ἀνησυχίες στὸ λαὸ θὰ πείσουν πλούσιους τοῦ ἐξωτερικοῦ νὰ ἱδρύσουν - ἀγοράζοντας τὴν ἀνοχὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Τούρκων - σχολεῖα, ὅπου ἡ ἀπομνημόνευση τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ ἡ Γραμματικὴ θὰ παραχωρήσουν γρήγορα τὴ θέση τους στὴν ἄσκηση τοῦ στοχασμοῦ καὶ τὴ σπουδὴ τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων. Σκοπὸς τοῦ δασκάλου εἶναι τώρα «ὄχι νὰ ἐμβάλῃ τὰ μαθήματα εἰς τὸν ἐγκέφαλον τῶν νέων, ἀλλὰ νὰ μορφώσῃ τὸ λογικὸν αὐτῶν εἴτε νὰ τὸ ἐκτυλίξῃ, ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὸς αὐτὸς μόνος νὰ μανθάνῃ πράγματα διὰ τῆς ἀσκήσεως, καὶ τῆς παρατηρήσεως»[4]. Δὲν ἔπρεπε λοιπὸν ἡ ἔφεση γιὰ μάθηση νὰ ἐξαντλεῖται στὴ συντακτικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἱστορικῶν μνημείων τοῦ λόγου, ἀλλ' ἦταν σωστὸ νὰ τὰ ἑρμηνεύει μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ προσφέρει γενικὰ ἡ ἔρευνα τοῦ ἐπιστητοῦ, ὅταν ἐλέγχεται ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ σκέψη: «Εἰς τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ συγγραφέων τὴν κατάληψιν δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀνάλυσις τῶν περιόδων καὶ τῶν φράσεων κατὰ τοὺς προδιδομένους ἕως τώρα τῶν σχολείων κανόνας, ἀλλὰ χρειάζεται συνδρομὴ πολλῶν ἄλλων γνώσεων, τὰς ὁποίας καὶ νὰ δείξῃ καὶ νὰ τελειώσῃ μόνη ἡ φιλοσοφία εἶναι ἱκανή»[5].

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ 1821 τὸ νέο αὐτὸ πνεῦμα θὰ ἔχει ἐξουδετερώσει τὴν ἀντίδραση ἀπέναντι στὴ μάθηση. Ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλὸς θὰ βεβαιώσει γιὰ τὰ προεπαναστατικὰ χρόνια, ὅτι «μελετοῦσαν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς στοὺς ἴδιους τόπους, ὅπου παλιότερα αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν

---

1. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, σ. 370/71.
2. (Ἄνθιμος πατριάρχης Ἱεροσολύμων), *Πατρικὴ διδασκαλία* (Α. Κοραῆς, Ἅπαντα, Α'1 τόμ. σ. 47).
3. Λ. Ι. Βρανούσης, *Ἀθανάσιος Ψαλίδας*, σ. 58.
4. Βενιαμὶν Λέσβιος, *Ἠθικὴ* 198 (σ. 261).
5. Α. Κοραῆς, *Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι Δ'* (σ. 928).

τὸ ἀντικείμενο τῆς περιφρονήσεως καὶ τῆς καταδιώξεως τῶν μοναχῶν»[1]. Ὁ Ἀνώνυμος τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» θὰ διακηρύξει τὴ χαρά του γιὰ τὴν ἀλλαγή: «Ὢ πόση διαφορὰ εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ δέκα χρόνους ἕως σήμερον! Μεγάλη, ὦ ἀδελφοί μου, μεγαλοτάτη καὶ καθεκάστην πρὸς τὸ κρεῖττον φέρεται. Τώρα ἄρχισαν αἱ μοῦσαι νὰ ἀναλάβουν νὰ ἐπανορθωθῶσιν εἰς τὰ χρυσόχροα ὄρη τῆς Ἑλλάδος... Δὲν εὑρίσκεται πόλις σήμερον ὁποὺ νὰ μὴν ἔχῃ δύο καὶ τρία σχολεῖα. Ἐξαλείφθη εἰς τὰ περισσότερα μέρη ἡ δεισιδαιμονία τῶν γραμματικῶν καὶ οἱ νέοι ἤρχισαν νὰ μεταχειρίζωνται τὸν ἐξιοτιμώτερον καιρὸν τῆς ζωῆς των εἰς γνώσεις ὠφελίμους καὶ ὄχι νὰ τὸν ἐξοδεύουν εἰς τὸ νὰ ἐκστηθίζωσι λέξεις. Ἡ Λογικὴ καὶ ἡ Φυσικὴ ἄνοιξαν τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν περισσοτέρων»[2]. Μαζὶ μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἐλεύθερη καὶ ὑπεύθυνη γνώση ἐνισχύθηκε ὅμως καὶ τὸ φρόνημα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία, ἔτσι ὥστε στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς σκλαβιᾶς του ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς νὰ κερδίσει τὴν ἠθικὴ αὐτοπεποίθηση ποὺ τὸν ὁδήγησε στὴν ἐθνική του ἀπελευθέρωση: «Δὲν προφέρουσι πλέον τὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας μὲ φόβον - μήπως τοὺς ἀκούσωσιν οἱ προεστοὶ ἢ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς κηρύξωσιν ἀθέους, ὡς πρότερον ἔκαμνον- ἀλλὰ τὸ προφέρουσι μὲ ἐκεῖνο τὸ θάρρος ὁποὺ δοῦλοι δὲν ἠμποροῦν νὰ ἔχωσι»[3].

Ἂν καὶ ἡ πνευματικὴ αὐτὴ ἀνησυχία ἐξώθησε τελικὰ τὸ ἔθνος (μὲ τὰ 130 σχολεῖα ποὺ λειτούργησαν ἀπὸ τὴ Θράκη ὣς τὴν Ἤπειρο καὶ τὰ 2.500 βιβλία ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὰ 1750 ὡς τὸ 1821)[4] στὴν πολεμική του ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Τούρκους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς παλιγγενεσίας, ὅπως ὁ Κοραῆς, ἦταν βέβαιοι πὼς τὸ πρόβλημα τῆς ἐξουσίας στὴν Ἑλλάδα δὲν ἐπρόκειτο νὰ λυθεῖ, ἂν δὲν γινόταν μετὰ τὴ θεμελίωση τοῦ αὐτόνομου κράτους ἕνας πολιτικὸς συναγερμὸς γιὰ τὴ μόρφωση τῶν Ἑλλήνων στὰ θέματα ποὺ ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀπασχολοῦν. «Ἡ συκοφαντία» ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος ποὺ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἐλευθερία «δὲν θέλει παύσειν, ἐὰν δὲν φιλοσοφήσῃ ὁ κοινὸς λαός. Ὁ κοινὸς λαὸς φιλόσοφοι!, φωνάζουν οἱ Φαρισαῖοι. Ναί, ἁγιώτατοι Φαρισαῖοι, ὁ κοινὸς λαὸς φιλόσοφοι, ἂν ἡ φιλοσοφία εἶναι ὄχι ὅ,τι σεῖς τὴν ἐξηγεῖτε, ἀλλὰ γνῶσις τῶν ἀληθῶς συμφερόντων εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ λαοῦ»[5]. Μὲ ἀφορμὴ τὶς πρῶτες κοινωνικὲς ἀναστατώσεις στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα ὁ χιώτης φιλόλογος θὰ προτρέψει ἀπὸ τὸ Παρίσι τὴν κυβέρ-

1. Jac. Rizo Neroulos, Cours de litterature Grecque moderne donne a Geneve, Geneve 1827, σ. 47.

2. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, σ. 175/76. Πρβλ. Κ. Μ. Κούμα, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων Πράξεων, σ. 575.

3. Ἑλληνικὴ Νομαρχία, σ. 178.

4. Χ. Κοριζῆς, Ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, σ. 37.

5. Διάλογος περὶ Ἑλληνικῶν συμφερόντων (Α΄. σ. 625).

νηση Κουντουριώτη νὰ ἐντείνει τὴν ἐκπαιδευτική της δραστηριότητα: «Ἀρκοῦν αἱ τοιαῦται ταραχαὶ νὰ σᾶς διδάξωσι πόσον ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἐξαπλωθῇ ἡ παιδεία εἰς ὅλον τὸ ἔθνος. Ἀκούω μὲ εὐχαρίστησιν, ὅτι ἠρχίσατε νὰ φροντίζετε περὶ τούτου καὶ ἐπιθυμῶ καὶ εὔχομαι νὰ βάλετε εἰς αὐτὸ τόσην φροντίδα, ὅσην ἔχετε καὶ περὶ τοῦ πολέμου· νὰ κρίνετε καὶ αὐτὸ ὡς πόλεμον κατὰ τῆς τυραννίας. Πολεμοῦντες τὴν ἀπαιδευσίαν μήν ἀμφιβάλετε ὅτι πληγώνετε κατάκαρδα αὐτὴν τὴν τυραννίαν. Τί σᾶς ὠφελεῖ νὰ διώξετε τὸν τύραννον Τοῦρκον καὶ ν' ἀφήσετε νὰ γεννηθῶσιν εἰς αὐτάς σας τὰς ἀγγάλας ὁμογενεῖς ἄλλοι τύραννοι τόσον χειρότεροι, ὅσον ἔχουν νοῦν πλειότερον παρὰ τοὺς Τούρκους;»[1] Στὸ ἴδιο πνεῦμα ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος θὰ δηλώσει: «Ἐγὼ ὅμως κρίνω, ὅτι τὸ πᾶν κρέμεται ἐκ τῆς ἀγωγῆς»[2].

Οἱ φωτισμένοι αὐτοὶ δάσκαλοι τοῦ γένους δὲν εἶχαν ἐντελῶς ἄδικο. Νόμιζαν ὅμως ὅτι τὸ γρήγορο πνεῦμα θὰ μποροῦσε ν' ἀλλάξει τὰ πράγματα βασισμένο μονάχα στὶς γνώσεις καὶ τὴν κριτική του δύναμη. Στὴν πεποίθησή τους αὐτὴ βέβαια εἶχαν ὡς ἐπιχείρημα τὴ Διαφωτιστικὴ σταυροφορία ποὺ εἶχε δώσει τὶς ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις στὴ νικηφόρα ἐπανάσταση τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων τὸ 1789 στὴ Γαλλία. Δὲν πρόσεξαν ὅμως ὅτι ἐδῶ οἱ διανοούμενοι συνειδητοποίησαν τὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς δυνατότητες τῶν ἀστικῶν τάξεων ποὺ ἀσφυκτιοῦσαν κάτω ἀπὸ τοὺς ὅλο καὶ περισσότερο ἀναχρονιστικοὺς γιὰ τὶς νέες συνθῆκες ζωῆς φεουδερχικοὺς θεσμούς. Μιὰ τέτοια ἐξέλιξη ἔλειπε ὅμως στὴν Ἑλλάδα ποὺ - καθὼς βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ κύκλωμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου - διατηροῦσε βασικὰ τὴν παλιὰ κλειστή της οἰκονομία καὶ τὶς ἴδιες κοινωνικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἰδιοκτῆτες καὶ τοὺς ἐργάτες τῆς γῆς. Ὑπῆρξαν ὁπωσδήποτε κοινότητες μὲ βιοτεχνικὴ ἀπασχόληση, αὐτὲς ὅμως φιλοδοξοῦσαν νὰ ἐξαγοράσουν τὴν ἐλευθερία τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους κρίνοντας τὴν τοπικὴ ἐκμετάλλευση ὡς ἀναπόφευκτη προϋπόθεση. Ὅπου ἀλλοῦ ὀργανώθηκαν μεταξύ τους χωριὰ γιὰ οἰκονομικοὺς ἢ ἀμυντικοὺς σκοπούς, τὸ πράγμα ἔγινε γιὰ νὰ περιφρουρηθοῦν τὰ συμφέροντα τῶν κοτζαμπάσηδων ποὺ διατηροῦσαν μισθοφόρους, ὅταν δὲν πλήρωναν τοὺς ἁρματολοὺς ποὺ ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ πρόκριτοι ἀντέδρασαν στὴ δημιουργία τακτικοῦ στρατοῦ, ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση, ἀφοῦ μιὰ τέτοια ἐθνικοποίηση τῶν ὅπλων - ποὺ θὰ τὰ κρατοῦσαν ἀκτήμονες - μποροῦσε νὰ ἔχει δυσάρεστες γι' αὐτοὺς ἐπιπτώσεις.

Ὅταν τελικὰ στὴν Πελοπόννησο ζητήθηκε ἀπὸ τὸ λαὸ νὰ συγκληθεῖ Ἐθνικὴ συνέλευση, οἱ διάφορες ἐπαρχίες δὲν ἀντιπροσωπεύτηκαν ἀπὸ λαϊκοὺς ἡγέτες (ποὺ νὰ εἶχαν γίνει παραδεκτοὶ γιὰ τοὺς κοινωνικούς τους ἀγῶνες, ἀφοῦ ἀπουσίαζαν οἱ ἐμπορικὲς πόλεις ποὺ θὰ προκαλοῦσαν τέτοιες ἐξελίξεις),

1. Β' 2 1964/65, σ. 424.
2. Ἠθικὴ 199 (σ. 261).

ἀλλ' ἀπὸ τοὺς μεγαλοκτηματίες προεστούς, ποὺ μὲ τοὺς ὁπλισμένους μπράβους καὶ τὶς ἐξαγορὲς τῶν συνειδήσεων ἔδωσαν τὴν ἐντύπωση πὼς εἶχαν λαϊκὸ ἔρεισμα. Δὲν εἶχε γι' αὐτὸ τὸ λόγο οὐσιαστικὴ σημασία τὸ γεγονὸς πὼς - γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ τὸ κοινὸ αἴσθημα - ἐγκρίθηκαν στὴν Ἐπίδαυρο ἢ τὸ Ἄστρος φιλελεύθερα πολιτεύματα καὶ μάλιστα πρωτοποριακῆς μορφῆς, ὅταν μιὰ γαιοκτητικὴ ὀλιγαρχία μποροῦσε νὰ διατηρήσει τὴν πλεονεκτική της θέση «μέσα ἀπὸ μιὰ ἐπίφαση δημοκρατικοῦ νεωτερισμοῦ» ποὺ ἀνεχόταν «τὶς ἀστικὲς ἀρχὲς τῆς ἰσότητας, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀδελφοσύνης σ' ἕνα ἀφηρημένο διακηρυκτικὸ ἐπίπεδο»[1]. Παράλληλα μὲ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ ἐξουδετέρωση τοῦ ἔνοπλου λαοῦ στὶς κρίσιμες ἀπελευθερωτικὲς ὧρες οἱ κοτζαμπάσηδες κατόρθωσαν μὲ τὴν κοινοβουλευτική τους συνένωση νὰ ἐμποδίσουν τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστές, χαρακτηρίζοντας ταυτόχρονα κάθε πράξη ποὺ δὲν τοὺς ἐκπροσωποῦσε ὡς παράνομη ἐνέργεια. Μὲ τὴν ἴδια νομιμοφάνεια ἔγιναν ἀποκλειστικοὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ κράτους στὸ ἐξωτερικὸ ἀποκλείοντας τὸ λαὸ ἀπὸ τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὶς ξένες δυνάμεις καὶ διασπῶντας τὰ μαχητικά του στοιχεῖα μὲ τὸ νὰ τὰ ἐξαναγκάσουν νὰ πολιτευτοῦν καὶ νὰ ἔρθουν σὲ ἀντίθεση μεταξύ τους ἢ νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ καὶ νὰ γίνουν κρατικὰ ὄργανα μὲ πρῶτο καὶ κύριο σκοπὸ νὰ χτυπήσουν ὅσους δὲν ἤθελαν νὰ σκύψουν τὸ κεφάλι. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ποὺ ἀπομόνωσε τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καὶ τὸ νομοθετικό της ἔλεγχο ἀπὸ τὴ λαϊκὴ βάση παγιώθηκε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἦρθαν ἀγγλικὰ δάνεια στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ διατεθοῦν ἀπὸ τοὺς αὐτόκλητους διαχειριστὲς τῶν ἐθνικῶν ὑποθέσεων, ποὺ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐνίσχυσαν τὴ θέση τους καὶ χωρίστηκαν σὲ παρατάξεις ἀνάλογα μὲ τὰ κράτη ποὺ προθυμοποιήθηκαν ἀπὸ τότε νὰ τοὺς ὑποστηρίξουν. Ὅταν μάλιστα οἱ προεστοὶ ποὺ μαζεύτηκαν στὴν Ἐπίδαυρο ἐθνικοποίησαν τὴ γῆ ποὺ κατεῖχαν οἱ Τοῦρκοι χωρὶς νὰ τὴ μοιράσουν στὸ λαό, γιὰ νὰ τὴ νέμονται αὐτοὶ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ «Ἑλληνικοῦ κράτους»[2], εἶχε στὴν πραγματικότητα ἐκπληρωθεῖ - μὲ συνταγματικὴ κατοχύρωση - ὁ φόβος τοῦ Κοραῆ: «Τί σᾶς ὠφελεῖ νὰ διώξετε τὸν τύραννον Τοῦρκον καὶ ν' ἀφήσετε νὰ γεννηθῶσιν εἰς αὐτάς σας τὰς ἀγκάλας ὁμογενεῖς ἄλλοι τύραννοι τόσον χειρότερα, ὅσον ἔχουν νοῦν πλειότερον παρὰ τοὺς Τούρκους;»[3].

Ὁπωσδήποτε στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα εἶχε τεθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ θέμα ἐλευθερίας. Τόσο τὸ ἐπίσημο κράτος ὅσο καὶ οἱ ἀντίπαλοί του, ποὺ τὰ ὅπλα τους ἔβγαζαν ἀκόμα καπνοὺς ἀπὸ τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Τούρκων, διαδήλωναν πὼς μάχονται τὸ δεσποτισμὸ στὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή του : «Οἱ γὰρ Ἕλ-

1. Β. Ι. Φίλιας, Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα, σ. 294.

2. Δὲς Τ. Ν. Πιπινέλη, Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, σ. 13, Τ. Α. Σταματόπουλο, Ὁ ἐσωτερικὸς ἀγώνας, σ. 294, Κ. Μοσκώφ, Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα, σ. 161.

3. Γράμμα εἰς στὸν Γ. Κουντουριώτην (Β' 2, σ. 424).

ληνες», θὰ γράψει ὁ Νεόφυτος Δούκας εἰρωνικὰ σὲ μιὰ ἐπιστολή του τὸ 1835, «ἐλευθερίαν προφέρειν ἴσασιν μέγα τι καὶ πλατὺ λαρυγγίζοντες· ὅ,τι δὲ ποτ' ἐστὶ τὸ χρῆμα τοῦτο, παντάπασιν ἀγνοοῦσιν»[1]. Λίγο προηγουμένως ἡ «νόμιμος διοίκησις» ποὺ τὴν ἤθελε ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος ὡς ὅπλο τῆς δημοκρατικῆς ἐξουσίας «πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἐπικρατείας της ἀπὸ τὰς ἐσωτερικὰς καταδρομάς»[2] θὰ ἔχει ἀνατραπεῖ πρὶν ἐπικρατήσει : «Βαβαὶ τῆς ἐλευθερίας!.. ὁρῶ γὰρ ἤδη καὶ πᾶν τὸ Ἑλληνικὸν ἄνω καὶ κάτω ὑπ' ὀλίγων σπουδαρχῶν ἀγόμενον καὶ φερόμενον τοῦ νόμου ἀργοῦντος διὰ στάσιν ἀνόνητον»[3]. Κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐντυπώσεις ὁ Κοραῆς θὰ ζητήσει ἐπειγόντως τὴν εἰσαγωγὴ τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς στὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα, γιατὶ μόνο ἐκείνη μποροῦσε γιὰ τὸ μεγάλο ἰδεολόγο τοῦ Παρισιοῦ νὰ ἐξασφαλίσει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο μάθημα τὸ πρῶτο κοινωνικὸ ἀγαθό : «Ἂν ὅλαι οἱ παραδιδόμεναι εἰς τὰς Ἀκαδημίας τῆς φωτισμένης Εὐρώπης ἐπιστῆμαι πρέπη νὰ εἰσαχθοῦν εἰς τὰ σχολεῖα μας, ἡ χρησιμωτέρα, ἀναγκαιοτέρα καὶ προτέρα τῶν ἄλλων... εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐλευθερίας... ἐπειδὴ χωρὶς αὐτῆς οὐδεμίαν ἀρετὴν ἐμπορεῖ νὰ ἐνεργήση ὁ ἄνθρωπος. Τὶ τὸν ὠφελοῦν αἱ λοιπαὶ γνώσεις ὅλαι ἐντάμα, ἐὰν δὲν φρονηματίση τὴν ψυχήν του τόσον, ὥστε νὰ κρίνη ἐπίσης αἰσχρὸν καὶ νὰ γίνεται δεσπότης ἄλλων καὶ νὰ δεσπόζεται ἀπὸ ἄλλους;»[4].

Οὔτε ὅμως ὁ αὐτοεξόριστος ὁραματιστὴς οὔτε ὁ χαρισματικὸς κυβερνήτης τῶν Ἑλληνικῶν ὑποθέσεων Ἰωάννης Καποδίστριας κατάλαβαν ὅτι ἕνα κράτος μιᾶς ὁρισμένης κοινωνικῆς δομῆς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διοικηθεῖ μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ ἰσχύουν σὲ μιὰν ἄλλη πολιτικὴ πραγματικότητα. Ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν «πεφωτισμένη δεσποτεία», ποὺ ὡς κρατικὸ σύστημα συνδύαζε τὴν αὐταρχικὴ θέληση καὶ τὴν προοδευτικὴ διάθεση - τὴ σύνθεση τῶν ἀντίθετων ἱστορικῶν δυνάμεων ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἐγελιανὴ ἀντίληψη τοῦ «Πνεύματος» μετὰ τὴν αὐτοδιάλυση τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας - ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας ἐπεχείρησε νὰ δημιουργήσει στὴν Ἑλλάδα ἕνα θεσμικὸ πλαίσιο γιὰ κοινωνικὰ γεγονότα ποὺ δὲν εἶχαν συντελεστεῖ. Ἡ ἀντίφαση αὐτή, ποὺ τοῦ στοίχισε τὴ ζωή, κόστισε πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἕνα πολιτικὸ ἔγκλημα, ἐφόσον ἄφησε νὰ περάσει ἀμετάκλητα ἡ εὐκαιρία νὰ χτυπηθεῖ καίρια ὁ τοπικισμὸς καὶ ἡ ἐκμετάλλευση ποὺ κρυβόντουσαν κάτω ἀπὸ τὸ μανδύα τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἂν ὁ Καποδίστριας μὲ τὸ κύρος ποὺ εἶχε καὶ

---

1. Ἀθανασίῳ, 322 (Β' τόμ. 1835, σ. 147).

2. Ἐπαναστατικὴ προκήρυξη («Αἰολικὰ Γράμματα», Μάϊος - Ἰούνιος 1971, σ. 257. Πρβλ. Θ. Παπαδόπουλο, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ ἡ Εὐρώπη («Ἡ συνέχεια», Αὔγουστος 1973, σ. 249).

3. Νεόφυτος Δούκας, Ἐπιστολὴ Ἀδάμῳ 334 (Β' τόμ. σ. 157).

4. Προλεγόμενα εἰς τὸν Πλούταρχο (Β' 2, σ. 1201).

τὴ λαϊκὴ συμπαράσταση ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε προχωροῦσε δυναμικὰ στὸν ἀναδασμὸ τῆς γῆς, θὰ εἶχε δημιουργηθεῖ ὁ συλλογικὸς φορέας ποὺ θὰ ἔβαζε τὶς βάσεις γιὰ μιὰ πραγματικὴ δημοκρατία στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸ βέβαια «θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ δεύτερη ἐπανάσταση»[1], ποὺ θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ εἶχε πετύχει, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση τοῦ λαοῦ μετὰ τὶς καταστροφὲς τοῦ πολέμου καὶ τὸ φρόνημα τῆς ἐλευθερίας, ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμα γονατίσει μπροστὰ στὶς ἄτεγκτες δυνάμεις τῆς ντόπιας προδοσίας καὶ τοῦ ξένου τυχοδιωκτισμοῦ. Ὁ Καποδίστριας ὅμως δὲν πίστευε στὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς λαϊκῆς εὐθύνης γιὰ τὰ ἐθνικὰ θέματα καὶ δὲν θεραπεύτηκε ποτὲ ἀπὸ τὸ τραῦμα ποὺ τοῦ προξένησε ἡ Γαλλικὴ ἐπανάσταση, ὅταν ἦταν «περιοδεύων πρέσβυς τῶν ἀρχῶν τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας»[2]. Πίστευε ἀκράδαντα ὅτι γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀναστάτωση τῆς ἐποχῆς του δὲν ἔφταιγε μόνο ἡ φιλοδοξία τοῦ Βοναπάρτη, ἀλλὰ βασικὰ ὁ λαὸς ποὺ ἤθελε νὰ κυβερνηθεῖ μὲ βάση τὰ πανανθρώπινα αἰτήματα τῆς δικαιοσύνης, ποὺ δὲν χρειαζόταν κανενὸς εἴδους κηδεμονία γιὰ νὰ ἰσχύσει. Τὸ 1815 θὰ γράψει ἀπὸ τὴ Βιέννη στὸν πατέρα του ὅτι «δὲν εἶναι εἷς μόνος ἀνὴρ τὸν ὁποῖον ἡ Εὐρώπη εἶναι ἀποφασισμένη νὰ πολεμήσῃ, εἶναι μία γενεὰ ἀνθρώπων χωρὶς θρησκείαν, χωρὶς τιμήν, χωρὶς πατρίδα, χωρὶς ἀρχάς, μία γενεά τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ τιμωρήσωμεν καὶ νὰ διορθώσωμεν ... Οἱ ἡγεμόνες συγκεντρωθέντες εἰς Βιέννην ἔχουν ἀμετακλήτως ἀποφασίσει τὸν πόλεμον ἐναντίον τῆς τερατώδους δυνάμεως αὐτῶν τῶν ἀρχῶν καὶ ὅλων τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὰς θέτουν εἰς ἐφαρμογήν... Ὅλοι μένουν ἀκόμη ἐδῶ εἰς Βιέννην ὅπου συμφωνοῦνται καὶ ἐκτελοῦνται τὰ μεγάλα καὶ ἰσχυρὰ μέτρα ποὺ ὀφείλουν νὰ καθαρίσουν τὸν κόσμον ἀπὸ μίαν τοιαύτην πανώλην»[3]. Ἡ ἀντιδραστικὴ αὐτὴ τοποθέτηση δὲν σημαίνει βέβαια πὼς ὁ Καποδίστριας ἤθελε νὰ ὑποστηρίξει ἐναντίον τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν τὴ φεουδαρχικὴ παράδοση. Ἀντίθετα ἡ ἀπόφασή του νὰ διοικήσει αὐτοδύναμα τὴ χώρα στρεφόταν ταυτόχρονα ἐναντίον τῶν ὀπαδῶν τοῦ Γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ζητοῦσαν καθολικὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴν ἐξουσία καὶ τῶν κοτζαμπάσηδων, ποὺ μὲ τὰ λεφτὰ τῆς Ἀγγλίας εἶχαν ἐνισχύσει τὴ δύναμή τους. Ἂν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ καπεταναῖοι τοῦ βουνοῦ (ποὺ τοὺς ἐνδιέφερε πάνω ἀπ' ὅλα ὁ τόπος ποὺ τοὺς ἔτρεφε) ἀρνήθηκαν (ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἐξασφαλίστηκαν ἐπαγγελματικὰ) νὰ τὸν ὑποστηρίξουν στὴν πανελλήνια πολιτική του, γίνεται φανερὸ πόσο ἔπρεπε νὰ σκληρύνει σὲ κάθε κατεύθυνση τὰ κυβερνητικά του μέτρα, γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν τὸν ὠφέλησε πολὺ τὸ γεγονὸς πὼς ἐπιχείρησε - καταργώντας τὸν κοινοτικὸ χαρακτήρα τῆς παλιᾶς ἀγροτικῆς οἰκονο-

1. Β. Ι. Φίλιας, Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα, σ. 85.

2. Π. Κ. Ἐνεπεκίδης, Ἰωάννης Καποδίστριας, 176 ἀνέκδοτα γράμματα πρὸς τὸν πατέρα του 1809 - 1820, Ἀθήνα 1962, σ. 39.

3. 17-29 Μαρτίου 1815, Ἐπιστολὴ 103, σ. 196.

μίας - νὰ χτυπήσει τοὺς «τούρκους φέροντας ὄνομα χριστιανῶν»[1], τοὺς τσιφλικάδες, ποὺ σὲ ἀντίδραση προσπάθησαν νὰ ὁμοσπονδοποιήσουν τὸ κράτος καὶ προπάντων νὰ πουλήσουν φιλελευθερισμὸ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργήσουν ἕνα λαϊκὸ μέτωπο ἐναντίον του. Ἔτσι λοιπὸν ἀναγκάστηκε νὰ κηρύξει ἀνοιχτὰ τὸν πόλεμο ἰδιαίτερα στοὺς ἀνυπότακτους στρατιωτικοὺς ἡγέτες ποὺ τοὺς θεωροῦσε ἄμεση ἀπειλὴ καὶ παράλληλα νὰ καταργήσει τὴν ἐλευθεροτυπία. Συνήγοροι τοῦ καθεστῶτος ἐκφράζονται γι' αὐτὰ τὰ μέτρα μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο : «Ἐπειδὴ δι' ἐφέσεως ἔχεις μαθεῖν, ὅπως τὰ τῶν Ἑλλήνων ἔχει πράγματα, ἴσθι ταῦθ', ὡς πρὸς μὲν τοὺς σώφρονας καὶ τὴν εἰρήνην περὶ πολλοῦ ποιουμένους, καλῶς· ὡς πρὸς δὲ τοὺς αὐθαδιάζοντας, καὶ πάνυ γε σκυθρωπῶς. Συνορῶντες γὰρ οἱ ἄρχοντες, οἷα βουλεύονταί τινες καταχρώμενοι ταῖς ἐφημερίσιν, ἀπαγαγόντες ὡς ἀφ' ἑνὸς σημείου πανταχόθεν τοὺς στρατηγοὺς κατέκλεισαν φυλακῇ καὶ τὴν τυπογραφίαν περιώρισαν»[2].

Ἀπὸ τότε ἀρχίζει γιὰ τὴν Ἑλλάδα μιὰ περίοδος δραματικῆς καχυποψίας τοῦ κράτους ἀπέναντι στοὺς πολίτες καὶ τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὸ κράτος. Στὴν πρώτη καὶ παραδειγματικὴ φάση τῆς τροπῆς αὐτῆς τῶν πραγμάτων ἡ προσωποπαγὴς ἐξουσία θὰ μεταχειριστεῖ ὅλα τὰ μέσα, γιὰ νὰ πληροφορηθεῖ καὶ νὰ χτυπήσει κάθε ἀντίδραση στὸ ἔργο της : «Ὁ Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος... φυλακώνει ἀθώους, ἐμποδίζει τὸν τύπον, ἐμποδίζει βιβλία, ἀνοίγει γράμματα, ἀδειάζει τὸν δημόσιον θησαυρὸν εἰς τοὺς σάκκους τῶν κατασκόπων»[3]. Γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀστυνόμευση αὐτὴ τῆς ζωῆς, θὰ δημοσιεύσει «συγχαρητηρίους καὶ εὐχαριστηρίους ἀναφοράς», ἂν καὶ πολλοὶ θὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι «αὐτὸς τὰς ἐσώθεσε καὶ ὅτι θὰ ἔγραψε καὶ ὀνόματα πολλὰ μήτε ὑπάρχοντα εἰς τὴν Ἑλλάδα»[4]. Μὲ χρήματα, θέσεις καὶ ὑποσχέσεις θὰ συγκροτήσει ταυτόχρονα ὁλόκληρο στρατὸ «ὠτακουστῶν, συκοφαντῶν, καταδοτῶν, ἐπιστολανοικτῶν καὶ ἄλλων τοιούτων ἐξωλεστάτων ἀνδραπόδων»[5]. Γιὰ ν' ἀποστομώσει ὅσους κατηγοροῦσαν τὴ μονολιθική του διοίκηση ὡς ἐθνικὸ δυστύχημα, δὲν θὰ πάψει νὰ διαλαλεῖ πόση εὐτυχία ἔπρεπε νὰ αἰσθάνονται οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴν Κλασσικὴ ἐποχή, ποὺ εἶχε ἀνατείλει ξανὰ στὰ χρόνια ποὺ κυβερνοῦσε : «Ὅθεν ὡς ἐκ περιωπῆς σαλπίζει εἰς ὅλην τὴν ὑφήλιον τῆς Ἑλλάδος τὴν εὐδαιμονίαν, τὴν ὁποίαν ἔφερεν αὐτός, τὸν χρυσοῦν αἰῶνα, τὸν ὁποῖον πάλιν αὐτὸς ἔφερε»[6]. Θὰ συμβολίσει ἐπίσης τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους, ὅπως γινόταν κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησή του, μὲ τὴ μορφὴ ἑνὸς μυθολογικοῦ πτη-

1. Τ. Α. Σταματόπουλος, Ὁ ἐσωτερικὸς ἀγώνας, Α' τόμ. σ. 113.
2. Νεόφυτος Δούκας, Ἐπιστολὴ Ἀδάμῳ, 334 (σ. 157).
3. Α. Κοραῆς, Ἑλληνικὰ σύμμικτα (Β' 2, σ. 704).
4. Α. Κοραῆς, Ἑλληνικὰ σύμμικτα (σ. 699).
5. Α. Κοραῆς, Ε' Καποδιστριακὸς διάλογος (Α' 2, σ. 811).
6. Α. Κοραῆς, Ἑλληνικὰ σύμμικτα (σ. 699).

νοῦ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ εἶχε τὴν ἰδιότητα νὰ ξανάρχεται στὴ ζωὴ καθὼς καιγόταν πάνω σὲ μιὰ φωτιά. Ὁ Κοραῆς θὰ ἐξηγήσει τὸ ἔμβλημα τῆς δυναστείας στὸν ἑπόμενο διάλογο:

«*Χαρίλαος* - Ὁ μυθώδης Φοίνιξ, ἀναζωογονούμενος ἀπὸ τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἁγίου Πνεύματος, δὲν φανερώνει βέβαια μέγαν σεβασμὸν εἰς τοῦ Χριστοῦ τὴν θρησκείαν· ἀλλὰ δὲν βλέπω τί κακὸν οἰωνίζεται εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Λαοσθένης - Σημαίνει, ὅτι καθὼς ἡ παλιγγενεσία τοῦ Φοίνικος εἶναι μυθώδης παρομοία καὶ τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀναγέννησις εἶναι μυθολόγημα ψευδέστατον»[1].

Στὸ κλίμα τῆς θριαμβολογίας γιὰ πράγματα ποὺ δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς ὁ λαὸς ποὺ εἶχε ἀλλοτριωθεῖ πολιτικά, προτοῦ ὁ Καποδίστριας ἐμφανιστεῖ ὡς ἐλευθερωτής, θὰ πικραθεῖ ἀκόμα περισσότερο: «Εὐθύμους ποῦ βλέπεις πλέον εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν μητέρα τῶν χαρίτων... Αἱ διὰ τῆς ἐφημερίδος του σαλπιζόμεναι ἀγαλλιάσεις, τὰ εὐχαριστήρια καὶ συγχαρητήρια χαλκευμένα ὅλα εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ αὐτοῦ Κύκλωπος δὲν ἐμποροῦν νὰ γελάσουν τοὺς Ἕλληνας καὶ νὰ τοὺς τυφλώσουν»[2]. Τὰ πράγματα ἔδειξαν ἀπὸ τότε ὅτι δημιουργήθηκε στὴν Ἑλλάδα ἐλεύθερο κράτος, γιὰ νὰ καταπνίξει τὴν ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας. Αὐτοὶ ποὺ τοὺς δόθηκε τὸ δικαίωμα νὰ διευθύνουν τὶς ὑποθέσεις τῆς ζωῆς φάνηκαν - καθὼς ἔπαιρναν τὴν ἐντολὴ ἀπὸ πάνω χωρὶς νὰ ὑπολογίζουν τὸ λαό-πὼς ἦταν ἀσύδοτοι, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Εὐρώπη κατάφερνε νὰ ὑποτάξει τὴν ἐξουσία στὸ γενικὸ συμφέρον. Ἂν «οἱ Διοικηταί, Ἀστυνόμοι καὶ Δημογέροντες» διορίζονται «ἀλλαχοῦ διὰ τὴν εὐταξίαν», στὴν Ἑλλάδα ἔχουν γιὰ ἔργο «νὰ εἶναι κατάσκοποι τῶν πολιτῶν καὶ κακὰ ὄργανα τῆς αὐθαιρεσίας. Ἀλλοῦ τὸ στρατιωτικὸν συστήνεται διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ κράτους καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς πολιτείας, ἐνταῦθα διὰ νὰ ἐπιτελῇ τοῦ ἔτσι θέλω τὰς διαταγὰς»[3]. Σὲ μιὰ ἔξαρση τῆς ὀδύνης γιὰ τὴν ἐξαθλίωση αὐτὴ τοῦ πολιτικοῦ ἤθους ὁ Ἀλέξανδρος Ἐδιπίδης θὰ ἐπικαλεστεῖ τὸ 1832 τὸν πατριωτισμὸ τῶν «δημίων» τοῦ ἔθνους: «Ἕλληνες! ὅσοι τυφλοὶ ἀκολουθεῖτε τὰ ἴχνη τῆς τυραννίας! αἰσχυνθῆτε τὸ ὁποῖον φέρετε ἐθνικὸν ὄνομα... Ἕως πότε, ἀδελφοί μου ἀποπλανᾶσθε;... ἕως πότε θὰ εἴμεθα ὄργανα; διὰ νὰ καθήσητε εἰς τὸν θρόνον τὴν τυραννίαν; διὰ νὰ γένητε δήμιοι τῆς πατρίδος;»[4].

Ἐφόσον ὁ Καποδίστριας ἔθεσε τὴν κριτικὴ τῶν ἐνεργειῶν του ἐκτὸς νόμου, ἦταν φυσικὸ πάντως νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὴ διανόηση καὶ νὰ ἐμποδίσει τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν στὸ Ἑλληνικὸ κράτος: «Διὰ νὰ μᾶς βυθίσῃ εἰς τὸ σκό-

---

1. Α. Κοραῆς, Δ' Καποδιστριακὸς διάλογος (Α' 2, σ. 781).
2. Α. Κοραῆς, Ἑλληνικὰ σύμμικτα (σ. 697).
3. Ἀλέξανδρος Ἐδιπζαδὲ (Ἐδιπίδης), Ἡ ἀλήθεια, Ὁμιλία πρὸς τοὺς Ἕλληνας, Μέγαρα 1832, σ. 11.
4. Ἡ ἀλήθεια, σ. 22.

τος τῆς ἀμαθείας, κατέτρεξε τοὺς πεπαιδευμένους καὶ ἐδίωξε τὰ φῶτα»[1]. Δὲν περιορίστηκε « ὁ δουλαγωγὸς τῆς τυπογραφίας» μόνο στὸν προληπτικὸ ἔλεγχο τῶν ἐφημερίδων, ἀλλὰ συγχρόνως ἀπαγόρευσε «τὴν ἀνάγνωσιν πολλῶν φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων» ἐπιφορτίζοντας μάλιστα εἰδικοὺς ὑπαλλήλους νὰ ἐρευνοῦν «τὰ εἰσαγόμενα εἰς τὸ τελωνεῖον φορτία, ἂν περιέχωσι βιβλία»[2]. Στὸν τομέα τῆς παιδείας ἔδωσε ἰδιαίτερη σημασία χτίζοντας ἐκπαιδευτήρια καὶ διορίζοντας ὡς δημόσιους λειτουργοὺς πολλοὺς αὐτοδίδακτους στὰ γράμματα καὶ ὅσους εἶχαν σπουδάσει στὸ ἐξωτερικό. Δὲν τοὺς εἶχε ὅμως ἐμπιστοσύνη, γι' αὐτὸ καὶ ἀνέθεσε σὲ εἰδικοὺς κυβερνητικοὺς ἐπιτρόπους «νὰ περιεργάζωνται τοὺς διδασκάλους τῶν σχολείων, τὶ παραδίδουν εἰς τοὺς μαθητάς των καὶ νὰ ἐμποδίζωσιν, ὅσας κρίνουν ἀσυμφόρους εἰς ἑαυτοὺς παραδόσεις»[3]. Στὴν προσπάθειά του νὰ μὴν ἀφήσει τὶς πνευματικὲς ἀνησυχίες νὰ τοῦ δημιουργήσουν προβλήματα κατέστειλε μὲ τὰ ὅπλα τὴν πρώτη φοιτητικὴ διαδήλωση παρὰ τὸν εἰρηνικό της χαρακτήρα, ἐπειδὴ ἀποσκοποῦσε στὴ φιλελευθεροποίηση τῶν σπουδῶν : «Ταύτην τὴν παράστασιν» ποὺ ἔγινε «μὲ σέβας καὶ ἀόπλως... ἐξηγήσασα ἡ Διοίκησις ὡς στασιώδη ἀπείθειαν, ἐδιώρισεν ἁρματωμένους στρατιώτας νὰ παρατηροῦν ὅλα μας τὰ βήματα καὶ νὰ μᾶς ἀκολουθοῦν παντοῦ. 'Αλλ' ἡμεῖς, συναισθανόμενοι τὴν ἀθωότητά μας καὶ τὸ δίκαιον τοῦ ζητήματός μας τοὺς ἐδείξαμεν ἀφόβως καὶ τὸ στῆθος καὶ τὸ μέτωπόν μας»[4]. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐμπόδισε τὸν ἐπαναπατρισμὸ πολλῶν ὁμογενῶν ποὺ θὰ μποροῦσαν φέρνοντας τὴ γνώση καὶ τὴν ἐμπειρία τῆς Εὐρώπης νὰ ἐκσυγχρονίσουν στὴν Ἑλλάδα τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα καὶ τὰ ἐπαγγέλματα: «Ἢ νομίζετε, ὅτι οἱ χρηστοί μας οὗτοι νέοι, ἡ μόνη τῆς πατρίδος ἐλπίς, ποτισμένοι μὲ τὰ νάματα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν... ἐπιστρέφοντες αὐτοῦ ἔχουν νὰ ὑποφέρουν μονοπρόσωπον οἱανδήποτε κατεξουσίαν; ἔχουν νὰ ὑποφέρωσιν ἀλυσσόδετον τυπογραφίαν καὶ μιαροὺς κατασκόπους τῶν πράξεων καὶ ὠτακουστὰς τῶν ἐξερχομένων ἀπὸ τὰ στόματά των ἐλευθέρων ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας λόγων;»[5].

Τελικὰ βέβαια ὁ Καποδίστριας πλήρωσε μὲ τὴ ζωή του τὴν προσπάθεια νὰ σώσει τοὺς Ἕλληνες χωρὶς νὰ δημιουργήσει τοὺς ἀπαραίτητους κοινωνικοὺς ὅρους ποὺ θὰ τὸν στήριζαν στὴν πολιτική του ἀποστολή. Ἡ δολοφονία του θὰ ὀργανωθεῖ ἀπὸ τοὺς κοτζαμπάσηδες μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς 'Αγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ποὺ ἔβλεπαν στὸ πρόσωπο του ὄχι τόσο τὸ ρωσόφιλο πολιτικὸ ἡγέτη, ἀλλὰ τὸν ἄκαμπτο ἄνθρωπο, ποὺ δὲν ἤθελε νὰ ἐκχωρήσει σὲ κανέ-

1. Ἡ ἀλήθεια, σ. 22.
2. Α. Κ ο ρ α ῆ ς, Β' Καποδιστριακὸς διάλογος (Α' 2, σ. 737).
3. Α. Κ ο ρ α ῆ ς, Δ' Καποδιστριακὸς διάλογος (σ. 781).
4. Α. Κ ο ρ α ῆ ς, Ἑλληνικὰ σύμμικτα (σ. 686).
5. Α. Κ ο ρ α ῆ ς, Σάλπισμα ἐγερτήριον (Α' 1, σ. 372).

ναν τὰ κυβερνητικά του δικαιώματα. Μετὰ τὸ θάνατό του τὸ σάλπισμα τῆς ἐλευθερίας θὰ ἠχήσει ἀπ' τὴν ἀρχή: «Τὸ δίκαιον τοῦ νὰ φανερώνωμεν τὴν γνώμην μας καὶ τοὺς συλλογισμούς μας μὲ τὴν τυπογραφίαν καὶ μὲ ἄλλον τρόπον» καθὼς καὶ «τὸ δίκαιον τοῦ νὰ συναθροιζώμεθα εἰρηνικῶς»[1] θὰ προβληθοῦν καὶ πάλι ὡς λαϊκὰ αἰτήματα, ὅπως τὰ εἶχε διατυπώσει ὁ Ρήγας Φεραῖος στὸν καταστατικὸ χάρτη ποὺ εἶχε συντάξει γιὰ τὸ ἐλεύθερο ἔθνος. Στὶς 4 Φεβρουαρίου 1832 θὰ δημοσιευτεῖ στὰ Μέγαρα ἡ προκήρυξη τοῦ 'Αλέξανδρου 'Εδιπίδη, μὲ τὴν ὁποία θὰ κληθοῦν οἱ Ἕλληνες νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ αἵματος ποὺ χύθηκε γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δικαιοσύνη: «Ὁ τυραννίσκος ἔπεσεν ἤδη!... Ὁ σημερινὸς ἀγὼν εἶναι καὶ ἐνδοξότερος καὶ ἀναγκαιότερος, διότι γίνεται διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν ἐθνικῶν μας δικαιωμάτων· αὐτὸς μᾶς ὑπόσχεται τὴν ἀτομικὴν μας ἀσφάλειαν καὶ τὴν τῆς περιουσίας μας, αὐτὸς μᾶς ὑπόσχεται τὴν κάρπωσιν τῶν ἐκ τῶν θυσιῶν μας ἀγαθῶν, μᾶς δίδει τὰς χρησιμωτέρας διὰ τὸ μέλλον ἐπλίδας καὶ ἐπαγγέλλεται τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ἀπογόνων μας»[2].

Ἔγινε ὁ ἀγώνας αὐτὸς καὶ εἶχε τὴν ἔκβαση ποὺ ὁραματίστηκε ὁ 'Εδιπίδης; Τὸ ἐρώτημα θὰ μποροῦσε νὰ τεθεῖ καὶ διαφορετικά: Ποιὸν ἀντιμετώπισε ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ὡς ἐχθρό του μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καποδίστρια; Ἤξερε γιατὶ πολεμοῦσε, ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι συνέχιζε τὸν ἀγώνα του;

Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία, γιὰ νὰ τελειώνουμε μὲ τὴ σύγκρουση τῶν προοδευτικῶν καὶ ἀντιδραστικῶν δυνάμεων γύρω ἀπὸ τὴν 'Επανάσταση τοῦ 1821, εἶναι νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ ἀντιδικία εἶναι γενικότερη. Ἕνα δεῖγμα τοῦ προβλήματος μᾶς παρουσιάζει ὁ Κοραῆς: «'Απὸ μᾶς τοὺς ἡλικιωμένους καί, ὡς ἄλλοτε τοὺς ὠνόμασα, Τουρκογέροντας, πολλὰ ὀλίγοι ἐλπίζονται ν' ἀπομάθωσι τῆς ἀδικίας τὰ μαθήματα· ἡ μακρὰ δουλεία καὶ τὸ καθημερινὸν παράδειγμα τῶν ἀγρίων τυράννων ἐπώρωσεν ἀληθῶς τὸν νοῦν καὶ ἐκάλυψε μὲ πλάκα λίθινον τὴν καρδίαν μας.[3] Ὡς ἐζήσαμεν, τοιοῦτοι μέλλομεν νὰ καταβῶμεν εἰς τὸν τάφον, μὲ τῆς ἀνισότητος τὰ τυραννικὰ φρονήματα, καταφρονοῦντες ἄλλους ὡς δεσπόται, ὅταν ἔχωμεν τὴν ἐξουσίαν ἢ ὑποφέροντες τὴν καταφρόνησιν τῶν ἄλλων, γινόμενοι τῆς ἐξουσίας των εὐτελέστεροι δορυφόροι καὶ κόλακες»[4]. Ὁ Κοραῆς εἶχε καὶ μιὰν ἐλπίδα ποὺ μέχρι τώρα δὲν ξεπληρώθηκε. Προσωπικὰ τὴν υἱοθετῶ ἔστω κι ἂν ἔχω ἐναντίον μου ὅλη τὴ νεοελληνική μας ἱστορία: «'Απὸ σᾶς, νέοι τῶν ἐπιστημῶν σπουδασταί, ἡ Ἑλλὰς προσμένει ἤθη, νόμους, παιδείαν, εἰς ὀλίγα λόγια τὴν μεγαλυτέραν ἀπὸ ὅλας τὰς γνώσεις, τὴν φρόνησιν καὶ ἐπιστήμην τῆς κυβερνήσεως τοῦ πολιτικοῦ συστήματος»[5].

---

1. Ρήγας Φεραῖος, Τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου 7 (σ. 78).
2. Ἡ ἀλήθεια, σ. 15, 20.
3. Προλεγόμενα εἰς τὸν Ξενοφῶντα καὶ Πλάτωνα (Α' 2, σ. 1215).
4. Πρὸς τὴν ἐν Λονδίνῳ Ἑλληνικὴν ἀποστολὴν (Β' 2, σ. 389).
5. Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι Δ' (Α' 2, σ. 945).